

Historisch Tijdschrift
Holland

28e jaargang
nummer 2
1996

Holland

Holland, regionaal-historisch tijdschrift

Holland is een tweemaandelijks uitgave van de Historische Vereniging Holland, die voorts de reeks *Hollandse Studiën* uitgeeft. *Holland* wordt kosteloos aan de leden toegezonden. Voor de *Hollandse Studiën* gelden speciale ledenprijzen/ledenkortingen.

Redactie

J. Brugman, G. M. E. Dorren, K. Goudriaan, P. C. Jansen, M. Keblusek, P. Knevel, E. Kreuwels, J. Steenhuis, G. Verhoeven, E. L. Wouthuysen.

Vaste medewerkers

H. J. Meiselaars (archiefnietuws), W. A. M. Hessing (archeologie).

Kopij voor *Holland* en *Hollandse Studiën* te zenden aan de redactiesecretaris van *Holland*, mevr. drs M. Keblusek, Theophile de Bockstraat 19^{II}, 1058 TW Amsterdam, telefoon 020-6695548.

De kopij moet worden ingediend conform de richtlijnen van de redactie. Deze zijn verkrijgbaar bij de redactiesecretaris.

Publikaties ter bespreking of aankondiging in *Holland* gaarne zenden aan de boekenredacteur: dr G. Verhoeven, p/a Gemeentelijke archiefdienst Delft, Oude Delft 169, 2611 HB Delft, tel. 015-2602340.

Historische Vereniging Holland

De Historische Vereniging Holland stelt zich ten doel de belangstelling voor en de beoefening van de geschiedenis van Noord- en Zuid-Holland in het bijzonder in haar regionale en lokale aspecten te bevorderen.

Secretariaat: mevr. drs G. J. A. M. Bolten, p/a Rijksarchief in Noord-Holland, Kleine Houtweg 18, 2012 CH Haarlem

Ledenadministratie: M. G. Rotteveel, p/a Rijksarchief in Noord-Holland, Kleine Houtweg 18, 2012 CH Haarlem, telefoon 023-531 95 25.

Contributie: f 50,- per jaar voor gewone leden (personen) en buitengewone leden (instellingen), na ontvangst van een acceptgirokaart te storten op postgirorekening nr 339121 ten name van de Historische Vereniging Holland te Haarlem. Zij die in de loop van een kalenderjaar lid worden, ontvangen kosteloos de in dat jaar reeds verschenen nummers van *Holland*.

Losse nummers: f 7,50, dubbele nummers f 15,-, vermeerderd met f 3,- administratiekosten voor een enkel nummer, f 5,50 voor meerdere nummers of voor een dubbel nummer. Losse nummers kunnen worden besteld door overmaking van het verschuldigde bedrag op postgirorekening nr 3593767 ten name van de penningmeester van de Historische Vereniging Holland, afd. verkoop publikaties te Haarlem, onder vermelding van het gewenste.

Hollandse Studiën: delen in de serie *Hollandse Studiën* en het *Apparaat voor de geschiedenis van Holland* kunnen op dezelfde wijze worden besteld als losse nummers van *Holland*. Gegevens over de publikaties van de Vereniging zijn regelmatig te vinden in de rubriek Verkoopbaar via *Holland* achterin het tijdschrift.

ISSN 0166-2511

© 1996 Historische Vereniging Holland. Niets uit deze uitgave mag, op welke wijze dan ook, worden vernieuwvuldigd en/of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de redactie.

INGEKOMEN 15 MEI 1996

Verpondingen op het Hollandse platteland: bron voor de lokale en regionale sociaal-economische geschiedenis. Het voorbeeld van Uitgeest (1690-1788)

Voor hen die zich bezig houden met de bestudering van de 17e- en 18e-eeuwse geschiedenis van het gewest Holland, zijn regio's of woonplaatsen, kunnen de in archieven aanwezige bronnen met betrekking tot de in die tijd geheven belastingen belangrijke aanvullende informatie bevatten.

Een van die bronnen is die der verponding, een belasting geheven op onroerend goed. De kohieren en leggers van de verponding die in de loop der tijd van de steden en dorpen zijn gemaakt, zijn bruikbaar voor diverse soorten van onderzoek. Er kan hierbij worden gedacht aan onderzoek betreffende het gebruik van de grond, familieonderzoek, naamkundig onderzoek of onderzoek naar veranderingen in het bezit van onroerend goed over een lange periode.

In deze bijdrage zal ik het laatste voorbeeld nader uitwerken voor het dorp Uitgeest. Getracht zal worden aan te tonen welke gevolgen de 17e- en 18e-eeuwse sociaal-economische veranderingen in dit dorp hadden op het bezit van onroerende goederen.

De verponding

Een belangrijk deel van de gelden die bestemd waren voor het bestuur en de defensie van de Republiek, bestond uit inkomsten uit diverse heffingen, waaronder een belasting op onroerend goed. De wijze waarop de aanslagen werden berekend en de hoogte hiervan verschilden nogal per plaats en per tijd. In het gewest Holland stond deze belasting bekend onder de naam verponding en haar oorsprong gaat terug tot de late middeleeuwen.¹

De hoogte van de totale opbrengst was bekend, omdat deze van te voren werd vastgesteld. Iedere stad, dorp of vlek betaalde haar aandeel volgens een afgesproken quote.² De hoge overheid bepaalde dit aandeel in de verponding aan de hand van kohieren waarin per plaats de geschatte inkomsten van de onroerende goederen waren opgetekend. De inning van de verponding was echter een taak voor het plaatselijke bestuursapparaat.

Hoewel de quote regelmatig werd herzien, liet men de gewestelijke kohieren waarop deze was gebaseerd, vaak vele jaren onveranderd. Wel beschikten de plaatselijke overheden over lijsten (leggers) van contribuanten en van onroerende goederen waarover belasting betaald moest worden. Zij hielden van iedere belastingplichtige de mutaties bij die aanwinst of afstoot van landerijen en gebouwen betroffen.

In tegenstelling tot het oudere morgengeld, een waterschapsbelasting waarin alleen naar de oppervlakte van de landerijen werd gekeken, was de kwaliteit van de grond mede bepalend voor de hoogte van de aanslag in de verponding.

Aanvankelijk bestond er tussen de steden en het platteland nog geen uniformiteit in het berekenen van de aanslag. Dit blijkt althans uit de verponding van 1581. Toen werden de

1 De oudste bekend gebleven verponding in Holland werd in 1436 geheven. Verder nog in 1448, 1462, 1477, 1496 en 1513. Zie R. Fruin en H.T. Cloenhrander, *Geschiedenis van de staatsinstellingen in Nederland tot den val der Republiek* (Den Haag 1922, herdruk 1980).

2 A.C.J. de Vrankrijker, *Geschiedenis van de belastingen* (Bussuijs 1969) 36.

onroerende goederen in de steden aangeslagen op de 100e penning (één procent) van de geschatte waarde, terwijl op het platteland meestal de 10e penning (tien procent) van de geschatte opbrengst (huur) werd berekend.³ Dit was voor de Staten van Holland en Westfriesland aanleiding om in 1582 opdracht te geven de verponding naar evenredigheid te berekenen. Dit voornemen kreeg gestalte in 1584 met de invoering van de 12e penning (acht en een derde procent) over de geschatte opbrengst der goederen.

Hoewel sindsdien de kohieren nog bijgewerkt werden door inschrijving van nieuw aangewonnen landerijen, voldeden zij na ruim veertig jaren te zijn gebruikt niet meer. Op 3 augustus 1627 besloten de Staten de kohieren te doen 'redresseren', te vernieuwen. Er moest een inschrijving en taxatie van de inkomsten worden gemaakt van alle huizen, schuren, graanzolders, kelders, pakhuizen, zoutketen, kalkovens, steenovens en andere gebouwen waaruit profijt kon worden getrokken. Voorts van alle landerijen, of dit nu weilanden, zaailanden, boomgaarden of wildernissen waren, en wel 'zonder distinctie, dezelve domeijnen ofte particulier zijn, en de Graeffelickheit ofte particuliere, Steden, Leden, Corpora [bijvoorbeeld de kerk], Collegiën, Heeren [adel] ofte andre toebehoorende zijn'.⁴ Heerlijke rechten en inkomsten uit ambten en bedieningen werden eveneens bij de verponding betrokken.

Het werk kwam een aantal jaren later gereed. Sinds 1632 hief men over de geschatte huur van huizen de 8e penning (twaalf en een half procent) en over die van de landerijen de 5e penning (twintig procent), maar dan wel na aftrek van molen-, dijk- en sluisgelden. Nieuw gebouwde huizen in steden en alle landen sedert de laatst gedane opgeving algezand, gelijk ook aan alle gorsingen, grientens ende aanwassen, mede sedert de laatst gedane opgeving aangewonnen en waarvan vruchten getrokken worden' kregen nog veertien jaren uitstel in de verponding.⁵

Een nieuwe taxatie volgde pas in 1731 en dan nog slechts op beperkte schaal. Deze herziening gold enkel voor de gebouwen. De vernieuwde kohieren werden in 1734 in werking gesteld. Sindsdien rekende men voor de gebouwen een 12e penning van de geschatte huurwaarde. Pas in de 19e eeuw werd met het belastingstelsel van Gogel de grondbelasting herzien.⁶

Gedurende de 17e eeuw verzwaarde men de verponding regelmatig door een extra heffing, ook wel extra-ordinaris verponding genaamd. In de 18e eeuw gebeurde dat zelfs jaarlijks. Voor de landerijen was dit een 100e of 200e penning van de waarde, die respectievelijk gelijkgesteld werd met een hele of halve verponding. Voor de huizen gold voor 1734 een extra 8e en vanaf dat jaar een extra 12e penning.⁷

Garing en gaarders te Uitgeest

Zoals gezegd was de inning van de verpondingsgelden een taak voor de plaatselijke overheden. In Uitgeest geschiedde de garing van de gewone (ordinaris) en extra-ordinaris verponding aan het einde van de 17e eeuw door zes gaarders of pondvangers. Drie waren belast met de ordinaris en drie met de extra-ordinaris verponding. Rond 1715 blijkt het aantal gaar-

3. P.H. Engels, *De belastingen en de geldmiddelen van den aanvang der republiek tot op heden* (Utrecht 1862) 115.

4. Engels, *De belastingen en de geldmiddelen*, 116-117.

5. Engels, *De belastingen en de geldmiddelen*, 117-118.

6. De Vrankrijker, *Geschiedenis van de belastingen*, 34.

7. F.N. Sickenga, *Bijdrage tot de geschiedenis der belastingen in Nederland* (Leiden 1864) 334-335.

Afb. 1. Uitgeest gezien vanaf het Castricummerweggetje ca 1780. Aquatrel H. Tavernier (1734-1807). Foto Gemeentearchief Haarlem.

ders verminderd te zijn tot vier, terwijl aan het einde van die eeuw nog maar drie personen met de inning waren belast.⁸

De benoeming van de gaarders lag in handen van het dorpsbestuur en aangezien de gaarders een zekere welstand moesten genieten, is het niet verwonderlijk dat de dorpsbestuurders doorgaans de gaarders uit hun midden kozen. We zien dan ook dat de gaarder dikwijls tevens vroedschap, burgemeester of schepen was.

Om tot een juiste vaststelling van de aanslag te komen, dienden de gaarders over gegevens te beschikken waaruit opgemaakt kon worden voor welke goederen de contribuanten dienden te betalen. Het verboeken van landerijen en gebouwen in de daarvoor bestemde leggers was dan ook een belangrijke taak van de gaarders. Ook droegen zij zorg voor het, indien nodig, opnieuw opstellen van deze leggers.⁹ Aan de hand van de gegevens in de leggers stelden zij ieder jaar de kohieren van de extra-ordinaris en ordinaris verponding samen. De garing vond plaats op door het dorpsbestuur vastgestelde zitdagen. De dorpsbode kreeg dan opdracht om dit in het dorp om te roepen. Was de garing geheel afgerond dan legden de gaarders rekening en verantwoording af voor schout, schepenen, waarschappen (= burgemeesters) en vroedschappen.

⁸ Dit blijkt uit de resolutieboeken van de vroedschap van Uitgeest, Gemeentearchief Uitgeest (hierna: GAU), inv.nr's 8 en 9.

⁹ De resolutieboeken maken diverse malen melding van het feit dat een nieuwe legger opgesteld zal worden, ook wel 'blafferd' en 'morgenboek' genaamd. Voor nieuw te maken leggers werd een vergoeding van 6 tot 14 guldens gegeven.

De gaarders ontvingen voor hun werkzaamheden een beloning of traktement ten laste van het ambacht. De hoogte hiervan werd regelmatig opnieuw door de vroedschap vastgesteld en varieerde van dertig tot negentig gulden per garing.¹⁰ Ter vergelijking: een geschoolde arbeider verdiende in die tijd circa 25 stuivers per dag.¹¹

Het garen was overigens geen vlekkeloos lopende procedure. Het kwam namelijk nogal eens voor dat belastingplichtigen niet op tijd aan hun verplichtingen voldeden. Met name in perioden waarin het economisch niet goed ging liepen de achterstanden in de betalingen op. Soms kon pas na jaren de eindrekening worden opgemaakt.¹² De achterstalligen werden in eerste instantie door de gerechtsbode gesommeerd. Mocht dit niet helpen, dan stuurde men de dienders van de baljuw van Kennemerland er op uit om de gelden 'bij justitie' te vorderen. Nalatigen die buiten het dorp woonden, konden een bezoek van de schout of de deurwaarder van de 'Gemenelandsmiddelen' verwachten. In 1716 kreeg het dorpsbestuur zelfs toestemming van de Gecommitteerde Raden van het Noorderkwartier om de landerijen en van de nalatigen te verkopen of beslag te leggen op huurgelden, gewassen of beesten.¹³ Een middel dat overigens met terughoudendheid werd gehanteerd; men gunde de nalatigen vaak nog uitstel van betaling.

Het dorpsbestuur nam regelmatig resoluties aan die het op tijd betalen van de verponding moesten stimuleren. Zo werd in 1690 bepaald, dat schout en schepenen geen transportaktes meer zouden maken van landerijen waarover nog verponding moest worden betaald.¹⁴

Dat de gelden op tijd werden betaald, was overigens ook in het eigen belang van de dorpsbestuurders. Kwamen de gelden die het dorp moest betalen niet op tijd in handen van de Collecteur der Gemenelandsmiddelen te Alkmaar, dan dreigde gijzeling van een of meer dorpsbestuurders. Zo werd in 1711 Dirk Foppe Goezinne, een van de twee burgemeesters van Uitgeest, op last van de ontvanger in Alkmaar in gijzeling genomen. De op deze wijze onder druk gezette vroedschap besloot ten einde raad 'een zeer scherpe omroeping' te laten doen. De dorpsomroeper werd het dorp rondgestuurd met de boodschap dat de achterstalligen in de verponding van 1707 en 1708 zo snel mogelijk hun belastingschuld moesten voldoen. Daarenboven werden de grootste wanbetalers verplicht om op de navolgende zaterdag op het rechthuis te verschijnen, alwaar hen door de pondvangers en enige vertegenwoordigers van het dorpsbestuur werd aangezegd binnen een nader te besluiten termijn te betalen.¹⁵

Dergelijke acties hadden echter niet altijd het gewenste effect. Eenmaal ben ik tegengekomen dat het dorpsbestuur uiteindelijk besloot de achterstand in de betaling voor te schieten, middels een kortlopende lening tegen acht procent rente.¹⁶

De leggers

Voor het berekenen van de aanslag die een belastingplichtige in de verponding moest betalen, dienden de gaarders goed inzicht te hebben in het bezit van onroerend goed per eigenaar.

10. GAU, resolutieboeken, inv.nrs 8 en 9, 5 februari 1675 en 14 december 1781.

11. L. Noordegraaf, 'Daglonen in Alkmaar 1500-1850', *Apparaat voor de geschiedenis van Holland* 9 (1980).

12. Zo werd de eindrekening van de extra-ordinaire verponding van 1713 pas op 24 juni 1721 gegeven. Resolutie 24 juli 1721.

13. Resolutie 24 maart 1716.

14. Resolutie 8 augustus 1690.

15. Resolutie 24 augustus 1711.

16. Resolutie 15 maart 1678.

Afb. 2. In de 18e-eeuwse leggers der verponding te Uitgeest wordt onderscheid gemaakt tussen diverse landen: broekland (op het kaartje Br), binnenland (Bi), buitenland (Bu), meerland (Me) en buitendams land (Bud).

Daarvoor hielden zij de mutaties bij in leggers. Aan de hand van deze leggers werden de kothieren opgesteld, de belastingregisters waarin per eigenaar de verschuldigde aanslag werd opgetekend.

Het oud-archief van de gemeente Uitgeest bevat nog een drietal van deze leggers.¹⁷ Twee ervan zijn tezelfdertijd opgesteld, namelijk in 1690,¹⁸ de laatste dateert van rond 1780.

De indeling van deze leggers is voor alle drie gelijk. Per straat, buurtschap of woonplaats buiten Uitgeest waar de belastingplichtige woonde, werd men ingeschreven met de onroerende goederen waarover belasting was verschuldigd. Voor de landerijen werd daarbij melding gemaakt van ligging, aard, oppervlakte in roeden en, voor zover die er was, de naam van het stuk land. Uiteindelijk volgde bij elk artikel de verschuldigde aanslag.

De omschrijving van de ligging van het perceel was slechts globaal, een exacte ligging valt hieruit niet te herleiden. Men hanteerde hierbij de volgende omschrijvingen: binnenland, broekland, buitenland, buitendamsland en meerlanden. Voor de laatste vier locaties betrof het voornamelijk hooi- en weiland, maar ook bos en rietland kwam voor. Het binnenland kende een grotere diversiteit: weiland, hooiland, zaadland, akker, boomgaard, bos en tuin.

¹⁷ GAU invars 75, 76, 313.

¹⁸ GAU inv nr 8, Resolutieboek van regenten, 26 december 1690.

De locatie van broek-, binnen-, buiten-, buitendamse en meerlanden is weergegeven op het kaartje (afb. 2).

De aanslag in de verponding varieerde voor broekland van 2,46 tot 2,5 penning per roede (oppervlaktemaat), voor binnenland van 2,8 tot 3,0, voor buitenland van 2,18 tot 2,47 en voor buitendamsland was deze 2,46. Zoals reeds opgemerkt waren deze bedragen gebaseerd op de geschatte huuropbrengst die voor de landerijen voor het laatst in 1632 was vastgesteld, ze zeggen derhalve niets over de toen actuele waarde!

Voor de bebouwde eigendommen hanteerde men de omschrijving 'huys en hofstee'. Niet in de leggers vermeld waren de pastorie en kerk van de gereformeerden, de openbare gebouwen (rechthuis, school, weeshuis) en de watermolens; aangezien hierover geen verponding verschuldigd was.

Mutaties werden simpelweg bijgehouden door het wegstrepen of bijschrijven van goederen en/of contribuanten. Daarbij verzuimde men meer dan eens het jaartal van de mutatie te vermelden, zodat het achteraf vaststellen van de omvang van de onroerende goederen in de loop van de tijd vrijwel onmogelijk is. Wel is dit mogelijk voor het jaar waarin de leggers in gebruik zijn genomen. Door gebruik te maken van de kohieren van de extra- en ordinaris verponding, waarin de totaalbedragen van de contribuanten voor een bepaald jaar staan vermeld, kan men tot een reconstructie komen.

De drie nog aanwezige Uitgeester leggers blijken een groot aantal jaren achtereen te zijn gebruikt. Gezien de aantekeningen werden de twee oudste nog tot 1725 gebruikt en de jongste zeker tot en met 1800. Dit komt neer op een gebruik van enige tientallen jaren alvorens men het nodig achtte een nieuwe legger te maken.

De kohieren van de extra-ordinaris en ordinaris verponding

Zoals hierboven reeds beschreven werden de kohieren of belastingregisters aan de hand van leggers opgesteld. Van de extra-ordinaris verponding zijn nog een groot aantal kohieren uit de periode 1689-1753 overgeleverd.¹⁹ Zij werden per jaar opgemaakt en de indeling is identiek aan die van de leggers: per straat, buurtschap of woonplaats worden de contribuanten vermeld met de aanslagen die zij moesten betalen. Van 1689 tot en met 1719 werd de 100e of hele verponding berekend, terwijl voor de landerijen na die tijd een 200e penning of halve verponding werd berekend. Deze verlaging hield verband met de slechte economische situatie van het dorp.

Dezelfde tarieven hanteerde men in de twee nog aanwezige kohieren van de ordinaris verponding.²⁰ De oudste aantekeningen dateren van 1737 en de jongste van 1789. In tegenstelling tot de kohieren van de extra-ordinaris verponding werden zij niet elk jaar opnieuw opgemaakt; bij elke contribuant staat zijn aanslag en het jaar waarvoor deze gold. De indeling was ook hier per woonlocatie. Wanneer een persoon om wat voor reden ook niet meer belastingplichtig was, werd zijn naam doorgehaald en soms vervangen door een eventuele opvolger (koper, erfgenaam). Nadeel van dit systeem is dat achteraf niet altijd duidelijk is in welk jaar dit gebeurde.

¹⁹ GAU *invars* 318-374.

²⁰ GAU *invars* 75, 76.

Het kohier van 1731

Het kohier van het 'Redres Generaal der verponding' op gebouwen uit 1731 berust in het Algemeen Rijksarchief in Den Haag.²¹ Van Uitgeest werden hierin per straat of huurtschap de eigenaars vermeld, de getaxeerde huurwaarde van de gebouwen en de aanslag. Aangezien men de mutaties sindsdien heeft bijgehouden, is het mogelijk de ontwikkeling in het aantal gebouwen tot 1805 te volgen. Ik spreek hier met nadruk over gebouwen, want de nieuwe taxatie had niet alleen betrekking op huizen maar gold voor alle bebouwde eigendommen. Wel werden industriewindmolens apart vermeld. Vrijdom van verponding hadden watermolens, het rechthuis, de school, het weeshuis en de pastorie en de kerk van de gereformeerde gemeente.

Het oud-archief van de gemeente Uitgeest bevat een afschrift van dit kohier.²² Hierin vinden we echter tevens de oude aanslag en getaxeerde (1632) huurwaarde vermeld.

Deze kohieren stellen ons in staat ons een beeld te vormen van de bebouwingsconcentraties, de veranderingen in de huurwaarde in vergelijking met de taxatie van 1632, het aantal gebouwen per eigenaar en de wijzigingen in het gebouwenbestand sinds 1731.²³

De wijzigingen in het bezit van onroerend goed te Uitgeest

Het zal inmiddels duidelijk zijn geworden, dat de boven beschreven leggers voor de bestudering van de wijzigingen in de eigendomsverhoudingen van onroerende goederen te Uitgeest ons nauwelijks van dienst kunnen zijn. Hoogstens kan men, in combinatie met gegevens uit de kohieren, een reconstructie maken voor het jaar waarin zij werden opgemaakt. Meer geschikt voor dit doel zijn de kohieren van de extra-ordinaris en ordinaris verponding. Zij stellen ons niet alleen in staat om per jaar het totaal aantal contribuanten te berekenen, maar ook waar zij woonachtig waren. Omdat in de bestudeerde periode geen hertaxatie van de landerijen heeft plaatsgevonden en die voor de gebouwen in 1731 van weinig invloed is geweest op de totale opbrengst van de verponding, kunnen bovendien wijzigingen in de omvang van het bezit in de loop van de tijd bestudeerd worden door de belastingplichtigen in groepen in te delen naar de hoogte van de aanslag. Daardoor is de hoogte van de aanslag maat geworden voor de omvang van het bezit. Uiteraard dient men zich te realiseren dat dan voorbij wordt gegaan aan het feit dat de kwaliteit van de grond mede de hoogte van de aanslag heeft bepaald. Desalniettemin meen ik, gezien de eindresultaten, dat de gekozen onderzoeksvorm kan worden gebruikt.

Voor de bestudering van de wijzigingen in het totaal aantal belastingplichtigen in de verponding te Uitgeest werden tellingen verricht over een aantal peiljaren. De keuze van de jaartallen was, waar het de extra-ordinaris verponding betreft, mede afhankelijk van de nog beschikbare kohieren. Daarbij werd tevens onderscheid gemaakt in een drietal woonlocaties, namelijk de batine Uitgeest, een grensdorp of elders woonachtigen (tabel 1). De uitkomsten zijn weergegeven in grafiek 1. Onmiddellijk valt op dat het aantal contribuanten over de gehele periode dramatisch afnam: van 784 personen in 1690 tot 321 in 1788, een daling dus

²¹ Algemeen Rijksarchief, Financie van Holland nr 550.

²² GAU inv.nr 308.

²³ A. Groen, 'Het Uitgeester verpondingskohier van 1731 gezien in het licht van de sociaal-economische veranderingen binnen dit dorp tijdens de 18e eeuw', *Holland* 18 (1986) 91-108.

Tabel 1. Aantallen personen per peiljaar en woonlocatie die werden aangeslagen in de verponding te Uitgeest.

Contribuanten in de verponding te Uitgeest, peiljaren 1690-1788		1690	1695	1700	1705	1710	1715	1720	1727	1731	1736	1742	1751	1755	1760	1765	1770	1775	1780	1785	1790	1832*
a		147	131	125	101	115	111	96	89	79	72	59	47	40	35	42	30	24	20	23	22	41
b		179	176	162	134	118	141	144	134	125	119	110	111	119	113	102	88	90	83	71	67	58
c		958	471	400	416	414	385	352	318	315	304	270	249	301	303	257	244	270	245	237	232	170
d																						n

Totaal 784 778 687 631 647 637 592 537 515 495 439 407 460 451 401 370 384 348 333 321 286

a. Woonachtig buiten Uitgeest, geen grensdorp

b. Woonachtig in een grensdorp

c. Woonachtig te Uitgeest

d. Woonplaats onbekend

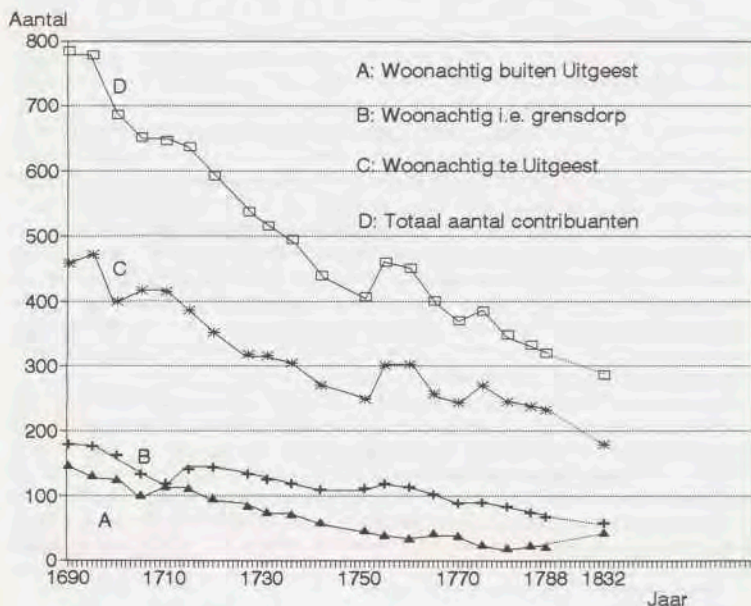
Bronnen:

1690-1751: Kolieren extra-ordinaire verponding

1755-1788: Kolieren der verponding

1832*: Kadastrale atlas van Noord-Holland d] i Uitgeest

Grafiek 1. Ontwikkeling van het aantal personen per peiljaar en woonlocatie die in de verponding te Uitgeest werden aangeslagen.

van bijna zestig procent! Door gebruik te maken van de in 1990 verschenen kadastrale atlas van Uitgeest,²⁴ kon worden geconstateerd dat de vermindering van het aantal belastingplichtigen nog zeker tot 1832 doorging. Duidelijk is tevens dat deze afname voor het grootste deel voor rekening kwam van te Uitgeest woonachtigen, terwijl de daling van in nabuurdorpen woonachtigen minder snel en groot was. Het aantal elders woonachtige personen en instanties, waarvan verwacht mag worden dat zij de onroerende goederen slechts als belegging bezaten, nam over de gehele periode vrijwel continu af (grafiek 1: A). Bedroeg hun aantal in 1690 nog circa achttien procent van het totale aantal belastingplichtigen, aan het einde van de 18e eeuw was dit nog maar een krappe zeven procent.

Tabel 2. Aantallen personen per peiljaar en woonlocatie verdeeld naar hoogte van de aanslag in de verponding.

Contribuanten in de verponding te Uitgeest, peiljaren 1690-1788.

Groep		1690	1695	1700	1705	1710	1715	1720	1725	1731	1736	1742	1751	1755	1760	1765	1770	1775	1780	1785	1788	1832*
I	a	65	46	43	34	43	41	33	32	23	25	20	18	14	12	21	21	7	3	3	4	
	b	105	100	94	67	67	76	74	66	61	46	42	50	46	35	30	24	23	21	15	13	
	c	308	319	371	280	278	269	215	184	182	183	167	153	158	169	152	129	139	134	121	119	
II	a	41	44	38	29	35	37	27	24	20	15	14	10	9	8	7	6	5	8	9	7	
	b	38	37	30	29	23	26	30	32	31	35	35	24	30	32	26	21	22	16	16	14	
	c	48	53	45	56	43	25	36	36	36	26	28	34	32	36	33	24	18	14	17	15	
III	a	21	25	28	22	22	18	19	16	20	22	19	14	11	9	8	5	5	3	5	7	
	b	28	29	28	30	21	29	29	23	19	21	17	16	22	24	22	19	21	19	13	13	
	c	61	55	44	36	48	41	45	34	36	36	31	14	32	30	26	23	41	35	26	27	
IV	a	10	8	5	7	6	6	8	5	5	3	3	3	3	3	2	1	2	1	2	1	
	b	5	7	7	4	5	8	9	7	5	8	13	11	7	8	13	14	10	11	13	11	
	c	18	18	16	11	13	19	20	22	19	17	16	18	28	18	20	22	23	15	30	33	
V	a	1	2	0	1	1	1	1	1	3	3	3	1	0	0	1	2	1	1	1	1	
	b	1	3	5	2	1	1	0	5	5	5	1	2	5	5	6	4	7	5	8	3	
	c	11	10	12	15	13	13	16	15	14	17	12	10	14	18	12	12	10	12	12	10	
VI	a	5	4	5	4	4	4	2	1	0	0	1	0	0	0	0	1	2	2	1	1	
	b	2	0	0	2	1	1	2	1	3	1	0	1	5	5	2	2	3	6	3	3	
	c	4	7	5	10	10	8	8	9	9	5	2	6	11	13	15	12	19	6	5	3	
VII	a	1	1	4	4	4	4	4	3	4	4	1	2	3	2	2	3	2	2	2	1	
	b	0	0	0	0	0	0	0	0	1	3	2	4	4	4	3	4	4	5	8	8	
	c	8	9	9	8	9	10	12	18	19	20	14	14	22	19	19	22	26	29	24	25	

Totaal 784 778 687 651 647 637 592 537 513 493 439 407 460 451 401 370 384 348 533 521 280

a: Woonachtig buiten Uitgeest, geen grensdorp

b: Woonachtig in een grensdorp

c: Woonachtig te Uitgeest

Bronnen:

1690-1751: Kohieren extra-ordinaire verponding

1755-1788: Kohieren der verponding

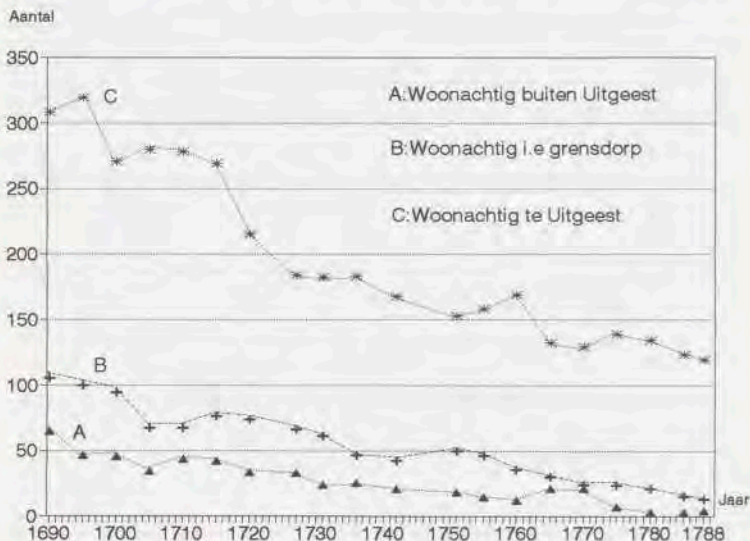
1832*: Kadastrale atlas van Noord-Holland dl 1: Uitgeest

Groepen:	1690 t/m 1715	1720 t/m 1788
I:	minder dan 10 gld.	minder dan 5 gld.
II:	10 tot 20 gld.	5 tot 10 gld.
III:	20 tot 40 gld.	10 tot 20 gld.
IV:	40 tot 60 gld.	20 tot 30 gld.
V:	60 tot 80 gld.	30 tot 40 gld.
VI:	80 tot 100 gld.	40 tot 50 gld.
VII:	meer dan 100 gld.	meer dan 50 gld.

24. Kadastrale atlas van Noord-Holland 1832, dl 1: Uitgeest (Haarlem 1990).

Om inzicht in de wijzigingen van de omvang van het bezit van onroerend goed tijdens de bestudeerde periode te verkrijgen, werden de belastingplichtigen naar de hoogte van de aanslag in zeven groepen ingedeeld (tabel 2). Er deed zich echter een probleem voor. Sinds 1720 werd voor de landerijen in plaats van een hele een halve verponding berekend. Om de hoogte van de aanslagen van vóór 1720 met die van na dat jaar te kunnen vergelijken, zijn de bedragen die in de groepsindeling van 1690-1715 worden gehanteerd het dubbele van die na 1720.

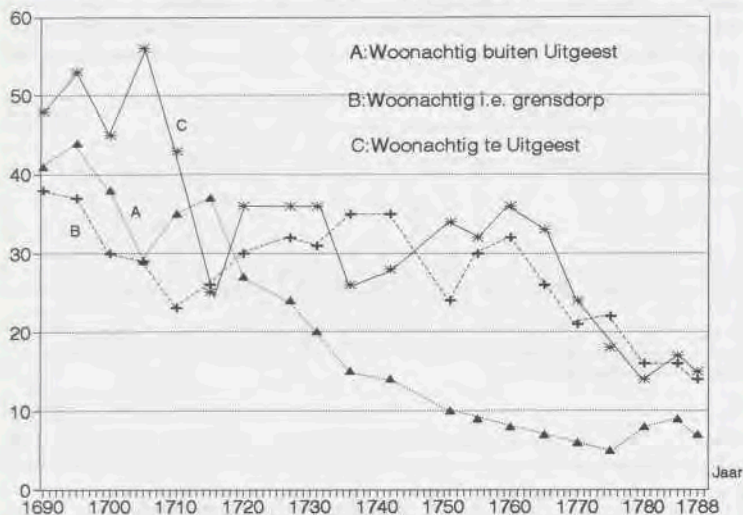
Grafiek 2. Ontwikkeling van het aantal personen per peiljaar en woonlocatie in groep I.

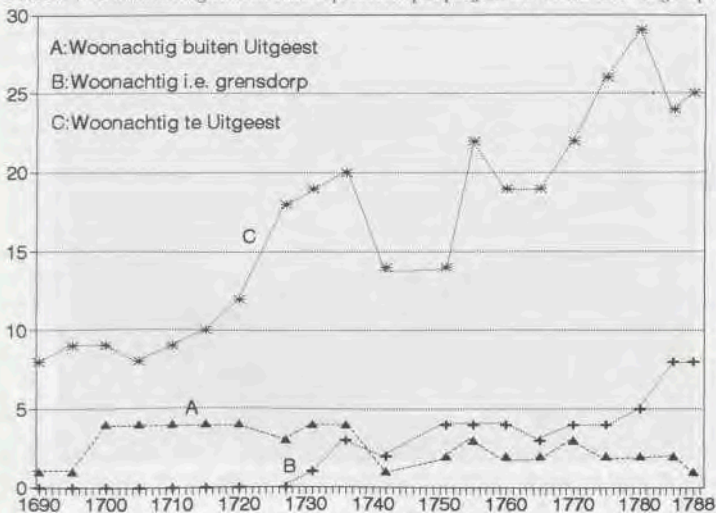
Wanneer we naar de resultaten kijken dan blijkt, dat het aantal personen woonachtig te Uitgeest met de laagste aanslag in de verponding (groepen I-III) sterk daalde. De grootste afname, en wel over de gehele periode, betrof de groepen I en II (tabel 2 en grafieken 2 en 3). Voor groep I blijkt het om personen te gaan die vaak niet meer dan een huisje met wat grond bezaten. Naarmate echter meer belasting werd betaald, dus men meer land en/of huizen bezat, was de daling van het aantal contribuanten minder, bleef het min of meer constant of steeg het licht (Groepen IV-VI, tabel 2). Een stijging van het aantal belastingplichtigen valt echter te constateren bij groep VII (tabel 2 en grafiek 4) waarin de personen met de hoogste aanslagen zijn ondergebracht. Voor hen die in een nabuurdorp woonden kunnen soortgelijke ontwikkelingen worden waargenomen.

Het aantal personen dat buiten Uitgeest doch niet in een nabuurdorp woonde, nam over alle groepen af, hetgeen wijst op een continue vermindering van de belangstelling om te beleggen in te Uitgeest liggend onroerend goed. Dit is goed te zien in tabel 3 en grafiek 5. Be-

Grafiek 3. Ontwikkeling van het aantal personen per peiljaar en woonlocatie in groep II.

Grafiek 4. Ontwikkeling van het aantal personen per peiljaar en woonlocatie in groep VII.

droeg het aandeel in de verponding van elders woonachtigen in 1690 23 procent, in 1788 was dit nog maar vijf procent. Daarbij valt op dat de grootste daling in de periode tussen 1715 en 1760 (-65 procent) heeft plaats gevonden. Tijdens deze periode bleken grote institutionele beleggers, zoals het gasthuis van Haarlem en de rentmeester van de geestelijke goede-

Tabel 3: Het percentage in de verponding per peiljaar per woonlocatie.

	1690	1695	1700	1705	1710	1715	1720	1727	1731	1736	1742	1751	1755	1760	1765	1770	1775	1780	1786	1788
a	23	23	26	24	23	23	22	19	18	19	16	12	14	8	8	5	5	6	6	5
b	29	20	20	21	17	19	18	17	18	19	22	27	21	23	24	25	25	26	25	23
c	57	57	54	55	58	58	60	63	64	62	62	61	65	69	68	70	70	68	69	70

a: Woonachtig buiten Uitgeest, geen grensdorp

b: Woonachtig in een grensdorp

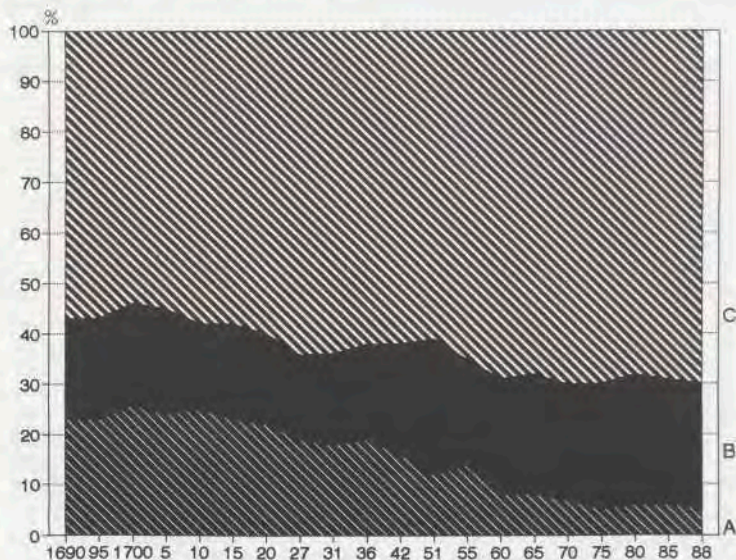
c: Woonachtig te Uitgeest

Bronnen:

1690-1751: Kohieren extra-ordinaire verponding

1755-1788: Kohieren der verponding

Grafiek 5. Ontwikkeling van het percentuele aandeel in de verponding per woonlocatie van de belastingplichtigen. A: woonachtig buiten Uitgeest, geen grensdorp, B: woonachtig in een grensdorp, C: woonachtig te Uitgeest.

ren te Haarlem, hun bezit af te stoten.²⁵ Daarbij kwamen de verkochte goederen vooral in handen van te Uitgeest woonachtigen. Bedroeg het aandeel in de verponding van de Uitgeesters in 1690 nog 57 procent, tot 1788 zou dit oplopen naar zeventig procent. De grootste stijging vond plaats tussen 1715 en 1760 (negentien procent).

Tabel 4. Het percentage in de verponding per peiljaar en onderverdeeld per (belasting)groep.

	1690	1695	1700	1705	1710	1715	1720	1727	1731	1736	1742	1751	1755	1760	1765	1770	1775	1780	1785	1788
I+II	30	30	28	26	25	23	23	20	19	17	22	21	17	16	14	12	10	9	9	8
III	28	27	25	23	24	23	23	19	18	18	20	13	15	14	13	12	13	12	10	11
IV	14	15	12	10	11	16	15	14	12	13	16	16	11	11	15	15	14	12	19	18
V	10	9	10	12	10	10	11	13	13	14	11	8	14	13	11	11	10	9	9	8
VI	9	8	6	14	13	11	9	9	9	5	3	9	11	15	13	11	12	12	8	8
VII	9	11	19	15	17	17	19	25	28	33	28	34	32	33	34	39	40	46	45	47

Bronnen:

1690-1751: Kohieren extra-ordinaire verpondingen

1755-1788: Kohieren der verpondingen

Groepen	1690 t/m 1715	1720 t/m 1788
I:	minder dan 10 gld.	minder dan 5 gld.
II:	10 tot 20 gld.	5 tot 10 gld.
III:	20 tot 40 gld.	10 tot 20 gld.
IV:	40 tot 60 gld.	20 tot 30 gld.
V:	60 tot 80 gld.	30 tot 40 gld.
VI:	80 tot 100 gld.	40 tot 50 gld.
VII:	meer dan 100 gld.	meer dan 50 gld.

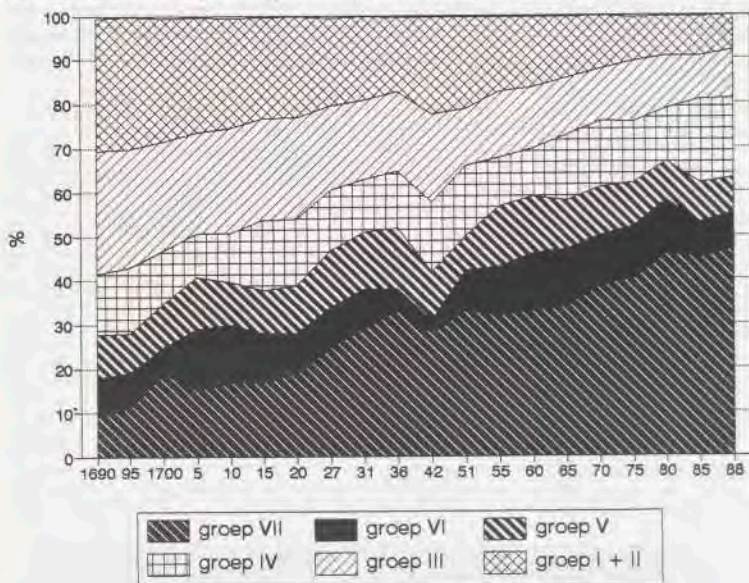
Naast een verminderde belangstelling om in onroerende goederen te Uitgeest te beleggen valt nog een ander belangrijk fenomeen op: een toenemende concentratie van onroerende goederen in handen van een klein aantal met name te Uitgeest woonachtige personen. Dat dit ten koste ging van de kleinere bezitters, valt duidelijk te zien in tabel 4 en grafiek 6. Het percentuele aandeel in de verponding van de groepen I-III, waarin de kleine bezitters zijn ondergebracht, nam dramatisch af. Was dit in 1690 58 procent, in 1788 bedroeg dit nog slechts negentien procent (-67 procent). De grootste klappen vielen in de groepen I en II (-73 procent). Daarentegen groeide het aandeel van grote bezitters (groep VII) gestaag van negen procent in 1690 tot 47 procent in 1788. Tekenend voor de toenemende concentratie van bezit van onroerende goederen is de ontwikkeling van de gemiddelde aanslag van hen die in deze groep werden ingedeeld: over de periode 1730-1788 nam deze met veertig procent toe van 120 tot 170 gulden (grafiek 7).

Bovengenoemde ontwikkelingen waren geen lokaal verschijnsel, maar vrij algemeen in het gewest Holland.²⁶ Zij houden verband met complexe economische veranderingen.

²⁵ Groen, 'Het Uitgeester verpondingskohier van 1731', 98.

²⁶ J. de Vries en A.M. van der Woude, *Nederland 1300-1815. De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam 1995) 634.

Grafiek 6. Ontwikkeling van het percentuele aandeel in de verponding per (belasting)groep.

De ontwikkeling van het aantal bebouwde eigendommen

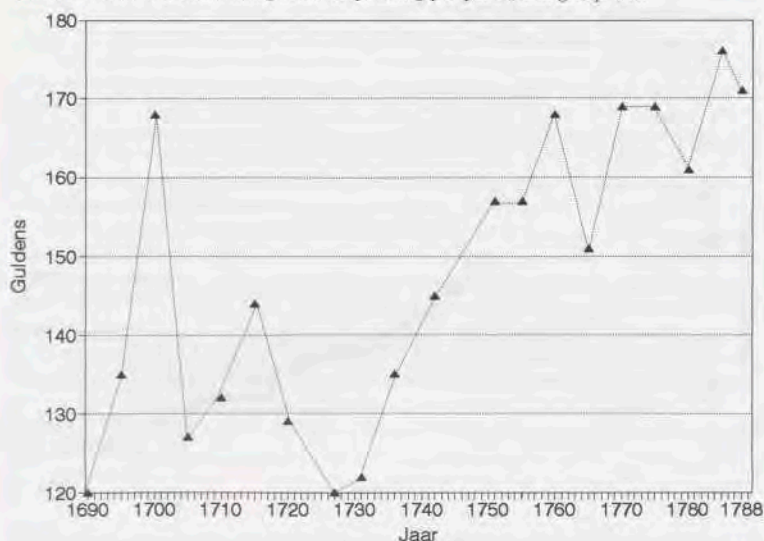
Zoals reeds opgemerkt heeft men in het kollier van het Redres Generaal der verponding, opgesteld in 1731, de mutaties bijgehouden tot en met 1805. Hierdoor wordt het mogelijk het aantal gebouwen en industriewindmolens dat tijdens deze periode in de verponding contribueerde nader te bekijken.

Met uitzondering van de bouw in 1752 van de dubbele oliemolen De Vreede werden de jaren 1731-1805 gekenmerkt door een vermindering van het aantal in de verponding contribuerende gebouwen en industriewindmolens (tabellen 5 en 6, grafiek 8). In totaal vielen 49 gebouwen en drie molens onder de slopershamer. Daarbij valt op dat verreweg het grootste deel van deze gebouwen tussen 1741 en 1762 werd gesloopt.

Naast afbraak moet tussen 1731 en 1805 verpaupering en leegstand van een groot aantal gebouwen hebben plaatsgevonden. Bewijs hiervoor zijn de 69 gebouwen die in de verponding op 'nihil' werden gesteld. Tekenend voor de verpaupering van het dorp is de vermelding in 1785 van twee 'omvergevalen' huisjes in de Woude en Markenbinnen. De achteruitgang van het aantal bebouwde eigendommen moet in de eerste helft van de 19e eeuw een halt zijn toegevoerd; dit blijkt althans uit de kadastrale gegevens van 1832.²⁷

²⁷ Kadastrale atlas van Noord-Holland 1832, dl. I: Uitgeest.

Grafiek 7. Gemiddelde aanslag in de verponding per persoon in groep VII.

Tabel 5. De ontwikkeling van het aantal in de verponding contribuerende gebouwen te Uitgeest (excl. industriewindmolens) 1630-1832.

1630	1701	1731	1741	1747	1750	1752	1753	1755	1757	1760	1762	1769	1771	1776	1778	1784	1785	1786	1805	1832
440	424	376	340	338	331	329	328	326	323	319	316	315	314	312	307	302	298	297	255	278

Bronnen:

1630: Kohier Redres Generaal der verponding 1630. ARA Staten v. Holland, nr 464 bis

1701: Liggers der verponding Uitgeest

1731-1800: Kohier Redres Generaal der verponding 1731. ARA Fin. Holland nr 530

1832: Kadastrale atlas van Noord-Holland, dl I Uitgeest

Tabel 6. De ontwikkeling van het aantal industriewindmolens te Uitgeest 1630-1832.

	1630	1701	1720	1731	1748	1752	1773	1800	1832
korenmolen	1	1	1	1	1	1	1	1	1
houtzagnmolens	1	1	1	1	1	1	1	1	1
verfmolen		1	1	1	1	1			
ollemolen	2	4	4	4	4	5	5	5	
pelmolens		1	1	1					
hennepklopper	1	1	1	1	1				
Totaal	5	9	9	9	8	8	7	7	2

Bronnen:

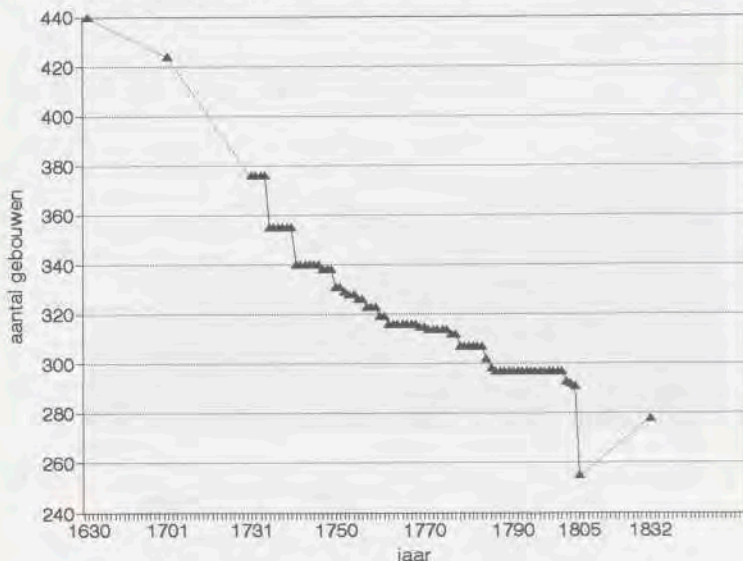
1630: Kohier Redres Generaal der verpondingen 1630. ARA Staten van Holland, nr 464 bis

1701, 1720: Liggers der verponding Uitgeest

1731-1800: Kohier Redres Generaal der verponding 1731. ARA Fin. Holland nr 550

1832: Kadastrale atlas van Noord-Holland, dl I Uitgeest

Grafiek 8. Ontwikkeling van het aantal in de verponding contribuerende gebouwen (excl. industriewindmolens), 1630-1832.

De sociaal-economische veranderingen te Uitgeest in de 17e en 18e eeuw

Om de grote veranderingen in het bezit van onroerend goed beter te kunnen begrijpen dient men deze te plaatsen in het licht van de sociaal-economische veranderingen die zich tijdens de 17e en 18e eeuw binnen dit dorp hebben voltrokken.

De Uitgeester economie rustte in de 17e eeuw op twee pijlers: de landbouw en de nijverheid. Bij de Uitgeester boerenbedrijven lag het accent op de productie van zuivel. Dit is niet verwonderlijk aangezien circa 96 procent van het totale areaal enkel geschikt was om als grasland te worden gebruikt.²⁶ Akker- en tuinbouw waren slechts mogelijk op de hoger gelegen geestgronden.

Omstreeks 1650 brak in het gewest Holland een periode aan die werd gekenmerkt door verslechtering in de economische positie van de agrarische bedrijven. Zij kregen te maken met dalende prijzen voor en verminderde vraag naar hun produkten. De rentabiliteit van de bedrijven verminderde nog verder door de groeiende lasten die op de grond rustten (belasting en polderlasten) en de weinig flexibele hoge arbeidskosten.²⁷ De zuivelbedrijven kwa-

26 A.M. van der Woude, 'Het Noorderkwartier, Een regionaal historisch onderzoek in de demografische en economische geschiedenis van westelijk Nederland van de late middeleeuwen tot het begin van de negentiende eeuw' *A.A.G. Bijdragen* 16 (Wageningen 1972) 513.

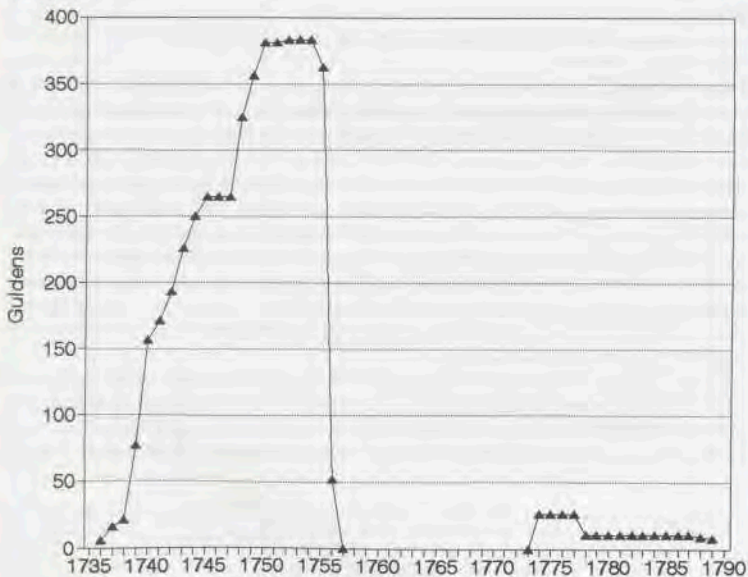
27 De Vries en Van der Woude, *Nederland 1300-1815*, 255-256.

men in de eerste helft van de 18e eeuw extra in de problemen door diverse veepestepidemieën. Deze toestand culmineerde tussen 1730 en 1750 in een ware landbouwcrisis.³⁰

Dat een en ander niet ongemerkt aan de Uitgeester boerenbedrijven voorbij was gegaan, kan onder meer worden geconcludeerd uit de hier geheven verponding. Ook te Uitgeest zag de boer zijn inkomenspositie verslechteren door lage opbrengsten en hoge lasten. Vooral na de veepest van 1713 lijkt de neergang zich te hebben versneld. Het is dan ook niet verwonderlijk dat achterstanden in de betaling van de verponding na 1716 schrikbarend toenamen. Met name de kleinere boerenbedrijven reageerden op de ontstane situatie door niet-productieve percelen te verkopen. Daarnaast kwam het steeds vaker voor, dat men land dat onverkoopbaar was gebleken maar aan het lot overliet door afstand te doen van het eigendomsrecht. Deze landerijen, ook wel 'spagestoken' land genoemd, vervielen automatisch aan de staat. In de periode 1735-1749, waarin de economische toestand voor de agrarische bedrijven het slechtst was, zien we te Uitgeest een stijging van het aantal spagestoken landerijen. Tussen 1749 en 1753 vertegenwoordigden deze landerijen circa vijf procent in de verponding (zie grafiek 9).

De economisch sterkere Uitgeester boer bleek echter beter in staat te zijn om zich te handhaven. Door te kiezen voor een meer arbeids-extensieve vorm van landbouw wist hij een

Grafiek 9. Ontwikkeling van het totaalbedrag in de verponding van spagestoken landerijen te Uitgeest.

30 Van der Woude, 'Het Noorderkwartier', 508-601.

nieuw evenwicht te bereiken tussen opbrengsten en produktiekosten. Daarbij verschoof de produktie van zuivel naar de vetverderij, hooi voor de paarden in de steden en schapenteelt.³¹ Daarnaast zien we dat deze bedrijven gemiddeld steeds groter werden. Een en ander werd mogelijk gemaakt door het grote aanbod van landerijen die tegen lage prijzen konden worden gekocht. We hadden reeds gezien dat vooral de minder rendabele boerenbedrijven en beleggers tot verkoop van hun bezit besloten. De schaalvergroting van het agrarische bedrijf te Uitgeest was geen lokaal fenomeen, maar een in deze periode in het gewest Holland algemeen verschijnsel.

Zo zien we dat de grote, meer draagkrachtige boer de moeilijke tijd overleefde, terwijl de kleine agrariër vertrok of als landarbeider ging werken.³² Het behoeft geen betoog dat de boven geschetste economische veranderingen een aanzienlijke sociale polarisatie te weeg hebben gebracht.

Toen in de tweede helft van de 18e eeuw de prijzen voor de agrarische produkten weer aantrokken, waren liet de overgebleven grote boerenbedrijven die profiteerden. Daarbij kwam nog dat de grond- en pacht prijzen laag bleven en de overheid de lasten op de landerijen verlichtte.

Ook de nijverheid was een belangrijke economische pijler te Uitgeest. Door haar gunstige geografische ligging had het dorp reeds voor 1600 banden met de zeevaart.³³ Dit had een diversiteit aan nijverheidstakken doen ontstaan zoals de scheepsbouw, de stokken- en blokkenmakerij, de zeildoekweverij, de houtzagerij, de hennepklopperij en de touwslagerij.³⁴ Door de verbouw van kool- en lijnzaad in de nabij gelegen droogmakerijen kwam de oliestagerij eveneens tot bloei.

De scheepsbouw te Uitgeest produceerde zowel schepen voor de binnenvaart als haringbuizen. Diverse notariële akten tonen aan dat de Uitgeester huizen zowel binnen als buiten Uitgeest aftrek vonden, onder meer bij reders te Egmond aan Zee, Zandvoort, Ameland en Scheveningen.³⁵

De in Holland rond 1650 aangebroken periode van economische en demografische achteruitgang is ook aan de Uitgeester nijverheid niet ongemerkt voorbij gegaan. Na rond 1630 haar hoogtepunt te hebben beleefd kwam de haringvisserij in het slop. In de tweede helft van de 17e eeuw nam het aantal haringbuizen drastisch af. Dit had uiteraard gevolgen voor de scheepsbouw. De bouw van haringbuizen zien we te Uitgeest dan ook snel van het toneel verdwijnen, evenals de enige touwslagerij die het dorp kende. De laatste vermelding van een verkochte haringbuis was in 1649. De produktie lijkt zich sindsdien te hebben beperkt tot de bouw van kleine polderschuitjes.

De bedrijven die een toeleverende functie hadden voor de scheepsbouw en scheepvaart konden zich nog enige tijd handhaven, maar kregen in de eerste helft van de 18e eeuw te maken met de achteruitgang van de scheepvaart, met name de walvisvaart. We zien dan ook dat de zeildoekfabricage te Uitgeest evenals in de Zaanstreek sinds 1725 in een neergaande

31 H.K. Roessingh, 'Landbouw in de Noordelijke Nederlanden', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* VIII (Haarlem 1979) 15-70. Voorts: De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 260.

32 Groen, 'Het Uitgeester verpondingskohier van 1731', 101.

33 A. Groen, 'Uitgeest, dorp met een zeevarend verleden', *Hulst* 12, 2 (1991), 11-27.

34 Groen, 'Het Uitgeester verpondingskohier van 1731', 102-104.

35 L.Th. van Noort, 'Scheepsbouwers van Uitgeest', *Hulst* 12, 2 (1991), 39-49.

spiraal terechtkwam. Ook buitenlandse concurrentie en prijsstijgingen voor de grondstoffen bleken niet zonder gevolgen.³⁶

De olieslagerij te Uitgeest was vrijwel de enige nijverheidstak die zich gedurende de 18e eeuw wist te handhaven. Het aantal oliemolens nam zelfs nog toe (tabel 6). Door hun ligging aan de Togsloot, nabij de Zaan, waren zij voor de Uitgeester werkgelegenheid echter van weinig belang.

De ontwikkelingen in de Uitgeester nijverheid moeten zeker een effect hebben gehad op het aantal contribuanten in de verponding te Uitgeest. Ongetwijfeld zullen zij die hun levensonderhoud in deze bedrijfstakken vonden, zich door sluiting van deze bedrijven genoodzaakt hebben gezien naar iets anders uit te kijken. Gezien de ontwikkelingen in de landbouw kunnen deze mogelijkheden op lokaal vlak niet groot zijn geweest. Het ligt daarom voor de hand dat zij hun heil elders zochten.

Uit het voorgaande zal duidelijk zijn geworden dat de economische ontwikkelingen te Uitgeest gevolgen moeten hebben gehad voor het aantal inwoners. Telde Uitgeest in 1622 nog 2125 inwoners, in 1795 was dit aantal gedaald tot 1178 en in 1811 zelfs tot 1055.³⁷ Het dieptepunt is dan wel bereikt: sindsdien steeg het inwonertal weer van 1084 in 1818 tot 1288 in 1825.³⁸

Een indruk van het verloop van deze bevolkingsafname kan verkregen worden uit de reeds genoemde afname van het aantal bebouwde eigendommen te Uitgeest.

Tot besluit

De statistische gegevens die hier uit de verponding te Uitgeest bijeen zijn gebracht, tonen ons het effect dat de grote sociaal-economische veranderingen hebben gehad op de bezitsverhoudingen in dit dorp over de periode 1690-1788. Een periode van bijna honderd jaar, waarin Uitgeest transformeerde van een dorp waarin de bewoners hun bestaan vonden in zowel de nijverheid als de landbouw, naar een bijna volledig agrarische gemeenschap waarin 'grote' hoeren de boventoon voerden.

Tot slot hoop ik de lezer te hebben kunnen overtuigen van de waarde die de verponding als bron kan hebben bij historisch onderzoek, vooral op lokaal en regionaal sociaal-economisch terrein.

³⁶ Groen, 'Het Uitgeester verpondingskohier van 1791', 102-104.

³⁷ Van der Woude, 'Het Noorderkwartier', 618 en Rijksarchief in Noord-Holland, Archief van het Departementaal Bestuur van de Zuiderzee, inv.nr 317.

³⁸ GAU inv.nr 88B, 7 januari 1818 en GAU inv.nr 91, 5 mei 1825.

Hollandse Herleving rond Amsterdam. De terugkeer van de Gouden Eeuw in de architectuur van noordelijk Holland aan het einde van de 18e eeuw

In de laatste decennia van de 18e eeuw doet zich binnen diverse takken van de Nederlandse cultuur een opvallend verschijnsel voor. Er is sprake van een nieuw nationaal bewustzijn, dat zich uit in een afkeer van de heersende, als gedegeneerd en decadent beschouwde Franse smaak en mode.¹ In een streven om de Republiek tijdens de gloriejaren van de Gouden Eeuw te evenaren, tracht men aan te sluiten bij de kunst uit die hoogtijdagen. Men bespeurt die tendens op het gebied van de schilderkunst, waar typisch 'Hollandse' categorieën als genretafereeltjes en landschappen een duidelijke herwaardering ondervinden.² Men ziet het in de tuinarchitectuur, waar men afstand neemt van de internationale exotische mode en men hetzelfde typisch Hollandse landschap met groene weiden en grazende koeien nu ook in parkvorm bij buitenhuizen tracht te realiseren.³ En men ziet het ook in de bouwkunst, waar de sjieke 'Franse' Lodewijk XV-stijl – de rococo – met zijn uitbundige natuursteengebruik en wulps-weelderige decoraties geleidelijk plaats maakt voor een meer ingetogen bouwtrant, die direct teruggrijpt op het Hollandse classicisme van Pieter Post en Jacob van Campen uit het midden van de 17e eeuw, en vooral op de strakkere stijl van de Amsterdamse stadsbouwmeester Daniel Stalpaert (1615-76) die daarop volgde. Dit hield in dat men terugkeerde naar het klassieke ordenapparaat,⁴ zij het met name naar de trant van Daniel Stalpaert model stond, in zijn meer gereduceerde vorm, hetgeen betekent: in de regel beperkt tot een enkel element daaruit. Deze tendens, die men als Hollandse Herleving zou kunnen omschrijven, onderscheidt zich door een viertal karakteristieken: veel baksteen, weinig ornaat, een hoog schilddak en een prominent fronton.

Amsterdam zou een belangrijke rol spelen bij de verbreiding van deze Hollandse Herleving over de noordelijke helft van het gewest Holland, zowel waar het de opdrachtgever als waar het de ontwerper betrof. Ook in Amsterdam waren grachtengevels nog in het tweede kwart van de 18e eeuw gekenmerkt door een overdaad aan ornamentiek van een weinig klassieke en tevens weinig inheemse soort.⁵ Het was in de ogen van de verlichte geesten in het derde kwart van die eeuw overal verval wat de klok sloeg: Franse import, gedachteloze naperij. Deze 'Nieuwe Zwier' was voor hen het symbool van de morele en materiële neergang van de Republiek, van een land geregeerd door vadsige zelfzuchtige stedelijke regenten en

1. Zie N.C.F. van Sas, 'Voor vaderland en oudheid. Het klassieke paradigma in de laat achttiende-eeuwse Republiek', in: F. Grijzenhout en C. van Tuyl van Serooskerken (red.), *Edele Eenvoud. Neo-classicisme in Nederland 1765-1800*, tentoonstellingscatalogus Frans Halsmuseum Haarlem (Zwolle, 1989) 14-15.

2. Zie F. Koolhaas-Grosveld, 'Nationale versus goede smaak. Bevordering van nationale kunst in Nederland: 1780-1840', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 95 (1982) 607-616; P. Knolte, 'Edele eenvoudigheid. De waardering voor klassieke kunst bij Nederlandse kunsthistorici (1750-1800)', in: Grijzenhout en Van Tuyl van Serooskerken (red.), *Edele Eenvoud*, 39-40.

3. E. de Jong, 'Schoon en Schilderagtig. De landschappelijke tuinstijl', in: Grijzenhout en Van Tuyl van Serooskerken (red.), *Edele Eenvoud*, 74-75.

4. Zie R. Meischke, 'Achtentiende-eeuwse classicisme: twee bouwkundige prijsvragen', *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 10 (1959) 271.

5. Voor een overzicht van de ontwikkeling der Amsterdamse grachtengevel door de eeuwen heen: O.F. Slothouwer, *Amsterdamse huizen 1600-1800* (Amsterdam 1928); A.A. Kok, *Amsterdamse woonhuizen Herenmachtserie II* (Amsterdam 1943); G. Rönsegaard-Bischoff, 'De bouwhistorische ontwikkeling van de Herengracht', in: *Vier eeuwen Herengracht. Geveltekeningen van alle huizen aan de gracht, twee historische overzichten en de beschrijving van elk pand met zijn eigenaars en bewoners* (Amsterdam 1976) 145-179.

Afb. 1. Huis Marquette van P. Rendorp, Heemskerk ca 1750. Foto gemaakt door de auteur, 1995.

een even vadsige zelfzuchtige hofkliek in Den Haag. De fiere burgergeest die het land ooit groot had gemaakt, zoals deze ooit Rome had groot gemaakt, was, weer als Rome, in verslavende luxe gesmoord.

Dit artistieke verlangen naar de deugdzame tijd van Michiel de Ruyter en Johan de Witt paste uitstekend in een algemeen Europees streven naar soberheid en zuiverheid, zoals dit binnen het classicisme tot uitdrukking kwam in de herontdekking van de nog niet door keizerlijke decadentie aangetaste pre-augusteïsche Romeinse en Griekse kunst. De Edele Eenvoud van Winckelmann,⁶ met haar verheerlijking van de onbedorven Helleense *polis*, vond haar goed-Nederlandse parallel in de onkreukbare burgerzin van de door het voorbeeld van de Romeinse Republiek geïnspireerde Zeven Provinciën van weleer, die nu net als indertijd de Romeinse Republiek aan caesaristische praalzucht ten onder dreigden te gaan. Want wie thans, zo meenden kritische tijdgenoten, in Den Haag of Amsterdam de nieuwe huizen der vooraanstaanden betrad werd niet aangenaam herinnerd aan asceten als de consul Cincinnatus, maar aan veelvraters als keizer Vitellius. Voor de vele krullen en tierclantijnen die vensters, deuren, balustrades en beelden opsierden, viel noch in het oude Griekenland van Solon, noch in het oude Nederland van Oldenbarnevelt enige legitimerende parallel te vinden, daarentegen menige in het Rome van Nero en het Parijs van de *Roi Soleil*.

⁶ Johann J. Winckelmann (1717-68), oudheidkundige en kunsthistoricus, pleitte sterk voor een teruggrippen op de antieke Griekse kunst ter vervanging van de tot dan toe gangbare oriëntatie op de Romeinen. In zijn geschriften repte hij van de 'edle Einfalt und stille Größe' van de kunst van het klassieke Hellas, die hij beschouwde als het produkt van de democratische en republikeinse verhoudingen in het 5e-eeuwse Athene, contrasterend met de vulgaire decadentie van het autocratische keizerlijke Rome.

De aanzet van de stadsfabriek: Rendorp en Maybaum

De degeneratie van de Nederlandse bouwkunst hield volgens één van de contemporaine kenners, de Amsterdamse burgemeester Pieter Rendorp (1703-60), direct verband met de afwezigheid van goed opgeleide bouwmeesters en de daardoor veroorzaakte overvloed aan ontwerpende metselaars, aannemers en timmerlieden. Bij gebrek aan daadwerkelijk talent vulden deze nauwelijks geschoolde ambachtslieden, wier educatie zich tot wat vlugge tekenlessen in de avonduren had beperkt, de leemte op.⁷ Rendorp hekelde in zijn manuscript voor een Nederlandstalig handboek hun lust tot versieren, die zijns inziens voortkwam uit de wijd verbreide misvatting dat overvloedige decoratie in plaats van harmonische proporties een fraai gebouw opleverden.⁸ Rendorp had daarom de nieuwe vleugel van zijn landhuis Marquette bij Heemskerk, zoals dit rond 1750 tot stand zou komen, maar zelf ontworpen.⁹ Toen in 1746 de Amsterdamse stadsfabriek grondig werd gereorganiseerd, was hij het ongetwijfeld die ervoor zorgde dat de leiding niet in handen kwam van een ongeletterde ambachtsman, maar van een intellectuele ingenieur, in de persoon van Gerard Frederik Maybaum.¹⁰

Rendorp en Maybaum maakten inderdaad bij de eerstvolgende grote opdracht voor een stedelijke instelling – het Oudemannenhuus tussen Kloveniersburgwal en Oudezijds Achterburgwal (1754-57) – een einde aan de Nieuwe Zwier. Waarschijnlijk leverde de burgemeester de hoofdlijnen van het ontwerp, nadat een eerder plan van de vaste gestichtstimmerman Jan van der Sireng door hem persoonlijk als onwelvoegelijk terzijde was geschoven.¹¹ Het nieuwe gesticht was sober gedecoreerd, en bezat, net als Rendorps Marquette, een middepartij die bekroond werd door een driehoekig fronton.

Voor het overige was het gebouw evenwel weinig 'Hollands' van karakter, zodat we van Hollandse Herleving hier nog niet kunnen spreken. Daarvoor zijn ten eerste de feitelijke overeenkomsten met de bouwstijl van de 17e eeuw nog veel te gering. De reactie op de als decadent verworpen rococo bleef hoofdzakelijk beperkt tot een verwerping van het overvloedige ornament. De risalieten waren nog in natuursteen uitgevoerd en de dakvorm van het centrale gedeelte was eveneens uitheems. Ten tweede was het Oudemannenhuus, samen met Marquette, voorlopig het enige Noordhollandse voorbeeld van een zuiverder klassieke bouwstijl. Een directe chronologische aansluiting met het komende sobere baksteenclassicisme van de jaren zeventig en tachtig ontbreekt.

De enige mogelijke verbindingsschakel wordt in dit opzicht gevormd door de nieuwe Korenbeurs, die in 1767 een houten voorganger verving. Met zijn onversierde strakke, slechts door vensters en vlakke hoekklisenen gelede wanden en zijn blokvormige door schilddaken gedekte hoekpaviljoens zonder enige zwierige kuif of krul, paste liet al geheel in de nieuwe

7 Voor dit 'architectenloze' tijdperk, R. Meischke e.a., *Huizen in Nederland. Amsterdam. Architectuurhistorische verkenningen aan de hand van het bezit van de Vereniging Hendrick de Keyser* (Zwolle: 1995) 76-88.

8 C. A. van Swigchem, *Abraham van der Hart 1747-1820. Architect. Stadsbouwmeester van Amsterdam* (Publikaties van de Gemeentelijke Archiefdienst van Amsterdam 'Stichting K. J. Duyvisfonds' nr 6, dissertatie RUU (Amsterdam 1965) 76-81, E. de Jong, 'Eenvoudige grootheid. Architectuur in Nederland 1765-1800', in: Geijzenhout en Van Tuyl van Serooskerken (red.), *Edels Eeneend*, 46-47.

9 Over Marquette: H. W. M. van der Wijck, 'Marquette, Assumburg, Beekesteijn en Waterland', *Bulletin van de K. N. O. B.* 66 (1967) 30-38.

10 Over Maybaum: T. H. van der Dunk, 'Vier ingenieurs als stadsbouwmeester. Gerard Frederik Maybaum (1746-68), Cornelis Raauws (1768-72), Jacob Eduard de Witte (1772-77) en Johan Samuel Creutz (1777-87) aan het hoofd van de Amsterdamse stadsfabriek', *Bulletin van de K. N. O. B.* 94 (1995) 94-95.

11 Van Swigchem, *Abraham van der Hart*, 78; Van der Wijck, 'Marquette', Meischke e.a., *Huizen in Amsterdam*, 87 en 90.

trant. Het oude en het nieuwe gebouw stemden in de hoofdlijnen overeen, maar er bestond een belangrijk verschil, dat voor de nieuwe tijdgeest karakteristiek was: bij de stenen herbouw werd in de voor- en achtergevel een groot fronton aangebracht, waarvan het laatste met een kwartier pilasters werd gecombineerd.¹² De ontwerper is onbekend, maar zelfs als de beurs door de stadsbouwmeester zou blijken te zijn ontworpen,¹³ blijft het binnen het werk van de stadsfabriek een tamelijk geïsoleerd geval.

Maybaums opvolger Cornelis Rauws, stadsbouwmeester tussen 1768 en 1772,¹⁴ zocht weliswaar zijn inspiratie al meer in de 17e eeuw, maar hanteerde bij prominente opdrachten, zoals de Muiderpoort (1769-71), een aanmerkelijk zwaardere en barokkere vormtaal met gerusticeerde sokkels en gebosseerde zuilen, waarbij evenmin als door Rendorp de weinig vaderlandse witte natuursteen werd geschuwd.¹⁵

De omslag: het kleinere particuliere werk

Het was dan ook niet de stadsfabriek, die aan het U de weg effende voor de Hollandse Herleving. Een Hollandse Herleving, die vooral bij het werk van Stalpaert aansloot, die vrijwel steeds hetzelfde strakke schema had gehanteerd: een nagenoeg onversierde vlakke bakstenen gevel met rechthoekige vensters, een vrij hoog schilddak, en als vrijwel enig accent een prominente middenpartij met scherpgesneden fronton.¹⁶ Het lijken vooral de veelgemaakte timmerlieden en metselbazen te zijn geweest, die als eerste weer massaal naar de baksteen teruggrepen en naar de nuchtere classicistische vormtaal van de periode vóór de Lodewijkstijlimport. Zij lijken als eersten Rendorps roep om een zuiverder, soberder bouwstijl te hebben geïnterpreteerd als een oproep tot navolging van het voorbeeld van de Gouden Eeuw.

Deze onverwachte voorhoederol van de ambachtslieden blijkt met nog een opmerkelijk verschijnsel gepaard te gaan: met een belangrijk aandeel van dissenters en roomsgezinden in de Hollandse Herleving.¹⁷ Men zou echter verwachten dat op het einde van de 18e eeuw het voortouw voor een architectonische terugkeer naar de 17e eeuw werd genomen door de in de 17e eeuw dominante calvinistische bevolkingsgroep middels eigen gestichten, of door het calvinistische stadsbestuur middels bouwwerken van de stadsfabriek. Deze terugkeer vond immers plaats toen de hervormde bovenlaag geleidelijk zijn volstrekte suprematie begon te verliezen en er psychologisch dus alle grond voor een teruggrijpen op die glorie tijd

¹² Zie afbeelding bij Q.W. Boers, 'Ordonantie van de Gooren Beurs', *Ons Amsterdam* 21 (1969) 34.

¹³ Gezien de publieke aard van het gebouw zou dit niet onlogisch zijn. Het bouwwerk wordt uitgebreid beschreven in het in 1802 verschenen vervolg op het werk van J. Wagenaar, *Amsterdam en zyne opkomst, aanwinst, geschiedenissen, voorigen, koophandel, gebouwen, kerketaal, scholen, schutters, gilden en regering, beschreven*, dl IV (facsimile-uitgave, Amsterdam 1971-72) 450. Een ontwerper wordt niet genoemd; het feit dat de Korenbeurs in opdracht van het stadsbestuur werd gebouwd zou op Maybaum kunnen wijzen, wiens naam Wagenaar elders (bijvoorbeeld bij het Oudemanshuis) evenmin heeft genoemd.

¹⁴ H. Winkel-Rauws, *Wol en wee van het geslacht Rauws* (Zutphen 1989) 74-79; Von der Dunk, 'Vier ingenieurs', 95-98.

¹⁵ Over de Muiderpoort: R.T. IJsskens, 'Muiderpoort te Amsterdam', in: R.W. Tieskens e.a. (red.), *Het kleine hooi: Vier eeuwen magnum in Nederland*, tentoonstellingscatalogus Centraal Museum Utrecht (Zutphen 1983) 91-92; Von der Dunk, 'Vier ingenieurs', 96-98.

¹⁶ Een overzicht van Stalpaerts oeuvre biedt Meischke e.a., *Huizen in Amsterdam*, 65-66.

¹⁷ Met de term 'dissenters' worden ten tijde van de Republiek de religieuze minderheden aangeduid die protestant waren, maar niet tot de officiële hervormde (toen gereformeerde) kerk behoorden.

Afb. 2. Herengracht 14, Amsterdam 1767. Foto gemaakt door de auteur, 1995.

bestond. De Nederlandse religieuze minderheden, zeker de katholieken, hadden daarentegen weinig reden om met overmatige nostalgie op de 17e eeuw terug te kijken; voor de hervormde kerk mocht dit een Gouden Eeuw heten, voor de andere gezindten was slechts een bescheiden plaats ingeruimd, veel bescheidener dan in de eigen 18e eeuw, die in de nadagen van de Republiek als gedegeneerd werd bekritiseerd. Gestichten van zo'n royale omvang als de lutheranen en katholieken in deze jaren zouden optrekken in een op de stijl van Stalpaert teruggrijpend classicisme, waren in de dagen van Stalpaert zelf voor hen ten enen male onmogelijk geweest.

Toch waren ook deze lutheranen en katholieken niet de allereersten. De Hollandse Herleving begon, als we het wat aparte geval van de Korenbeurs even buiten beschouwing laten, op kleinere schaal met een reeks opdrachten van particulieren. Evenmin als bij de later te behandelen gestichten van de dissenters, werd daartoe de stadsbouwmeester in de arm genomen. Nadar ooit Rendorp en Maybaum van overheidswege een eerste bescheiden voorzet tot versobering hadden gegeven, was bij de ontwikkeling van de nieuwe bouwtrant voor de officiële deskundigen van de stadsfabriek aanvankelijk nauwelijks een rol weggelegd.

De bedoelde verandering trad vrij plotseling, even na het midden van de jaren zestig, op. In korte tijd verzeen aan de Herengracht een aantal gevels welke niet meer door een elegante kuif in rococovormen bekroond werden, maar door een simpel driehoekig fronton:¹⁸ He-

18 Zie L.H. van Eeghen, 'De geheime achter de tekeningen van het Grachtenboek', *Maandblad Amstelodamum* 50

rengracht 493 (en mogelijk ook Herengracht 466) in 1766, Herengracht 14 en 615 in 1767, en Herengracht 109 in 1770.¹⁹

De gevels van de eerste twee wat uitbundiger panden zijn nog in natuursteen uitgevoerd, van de laatste drie daarentegen in baksteen. Bij sommige gevels vormde het pediment een nieuw element; voor andere is zeker, dat ook de oude 17e- of 18e-eeuwse gevel die bij deze operatie werd vervangen al op deze wijze was bekroond.²⁰ Vier van de vijf genoemde panden zijn vijf vensterassen breed, met het pediment boven de middelste drie. Alleen Herengracht 14 bezit een breedte van vier ramen (met het pediment boven de middelste twee), zodat de klassieke grondregel dat zich, als bij een tempel, in het midden van de gevel een lichtopening en geen muurdam behoort te bevinden, noodgedwongen werd geschonden. Het fronton treedt bij alle vijf gevels telkens nog slechts geïsoleerd op, zonder dat van pilasters gebruik is gemaakt; het vormt daarmee het enige beeldbepalende klassieke element. Een dergelijke opzet is kenmerkend voor het vroegere stadium van het neoclassicisme dat direct op de rococo volgt. Pas in de jaren zeventig zou het, overigens al in 1766 eenmalig bij de Korenbeurs toegepaste, klassieke gevelschema met vier pilasters plus pediment furor maken.

Helaas is van geen van de vijf zoëven genoemde gevels de ontwerper bekend, maar gezien het particuliere karakter ligt enige structurele bemoeienis van de zijde van de stadsfabriek niet voor de hand. Ook voor een zesde grachtenpand dat hoogstwaarschijnlijk uit deze jaren staat,²¹ moeten we de ontwerper vermoedelijk elders zoeken. Het betreft Herengracht 527, gebouwd voor Johanna Sara Pels, de weduwe van de vermogende bankier Jan Bernd Bicker. Dit pand wijkt in zoverre van de andere af, dat de façade grotendeels in blokwerk is uitgevoerd, en dat op een hoge onderverdieping vier pilasters zijn geplaatst, die het prominente pediment schragen.²² Daarmee is deze gevel voor Amsterdam volstrekt uniek; hij was dan ook meer op een Leids dan op een Amsterdams 17e-eeuws schema geënt. Aan een serieuze suggestie met betrekking tot de ontwerper heeft zich nog nauwelijks iemand gewaagd, maar het is aannemelijk dat deze tot de kleine kring van geschoolde architecten heeft behoord.²³

(1963) 25-30, met handzaam lijstje van alle vergrotingen en verhogingen van de huizen aan Herengracht en Keizersgracht tussen 1759 en 1772. Ook over het Grachtenboek: J.P. Mieras, 'Het Grachtenboek', *Jaarboek Amsterdam*, 50 (1958) 189-195.

¹⁹ Zie de Bijlage (op grond van het lijstje van Van Eeghen, 'De gehouwen achter de tekeningen', 29-30).

²⁰ Herengracht 493 kreeg bij de bouw in 1673 een eenvoudige rechte lijst, blijkens een schilderij van G.A. Berckheylle (P. Spies e.a. (red.), *Het Grachtenboek* (Den Haag 1991) 154). Herengracht 466, een pand van Vingboons uit 1669-71, bezat van de aanvang af al een fronton: *Vier eeuwen Herengracht* 562-564; K. Ottenheym, *Philips Vingboons (1607-1678)* (Zutphen 1989) 265 pl. II 63. Van de voorganger van Herengracht 14 is niets bekend, terwijl Herengracht 615 al bij de bouw in 1717 een pediment kreeg ter bekroning van de middenrisaliet, welke opzet in 1767, toen het pand met één verdieping verhoogd werd, gehandhaafd bleef: bij Herengracht 109 verving het fronton in 1770 een trapgevel: *Vier eeuwen Herengracht*, resp. 398, 382 en 218.

²¹ Dit pand komt namelijk in het in 1771 voltooid Grachtenboek van Caspar Philips voor.

²² De datering is omstreeden, of tenminste onzeker. J.C. Breen, 'Geschiedenis van het huis Heerengracht 527', *Jaarboek Amsterdam* 17 (1919) 67-72, laat zich hier niet over uit. Slothouwer, *Amsterdamse huizen*, 73, komt op ca 1760; Roosegaarde Bisschop, 'Herengracht', 347, geeft, omdat het op het lijstje van Van Eeghen, 'Grachtenboek', 29-30, ontbreekt, een datering vóór 1759, welke argumentatie door J. Korthals Altes, 'Herengracht 527. Een uitzonderlijk huis in Amsterdam', scriptie UvA-KHI nr 939 (1983) 22, wordt afgewezen, omdat een vermelding op de verpondingslijst, die aan Van Eeghens lijstje ten grondslag lag, slechts na ruimtelijke noodzakelijkheid werd, en bij Herengracht 527 alleen een nieuwe gevel werd geplaatst, bij behoud van het aantal bestaande verdiepingen. Zij noemt als bouwjaar ca 1770, evenals K. Ottenheym, 'Van Architectura Moderna tot moderne architectuur. Eerste deel: Architectuur aan de grachtengordel uit de zeventiende en achttiende eeuw', in: Spies e.a. (red.), *Het Grachtenboek*, 55.

²³ Korthals Altes, 'Herengracht 527', 25, suggereert op grond van stilistische overeenkomsten met diens andere grachtenpanden en Franse invloeden Jacob Otten Husly, die in 1768 in Parijs was geweest. Meischke e.a., *Hui-*

Afb. 3. Herengracht 527, Amsterdam ca 1770.
Foto gemaakt door de auteur, 1995.

De baanbrekende gestichten: Hoeneker en Smit

Tegelijk met deze grachtenpanden ontstonden een aantal grote gestichten, ontworpen door ambachtelijke bouwmeesters, die zich onderscheiden door overmatig baksteengebruik, een door een pediment bekroonde middenrisaliet, en een rijzig schilddak met forse schoorstenen. De opdracht daartoe werd aan ambachtelijke bouwmeesters vergeven, en deze zocht men bij voorkeur in eigen confessionele kring. In hun handen kwamen ondanks deze intellectuele beperkingen toonaangevende bouwwerken tot stand, die dan ook stuk voor stuk een prominente plaats toebedeeld zouden krijgen in de Atlas van Fouquet, waarin in 1783 de fraaiste stadsgezichten en gebouwen van Amsterdam door middel van een honderdtal representatieve gravures met toelichting aan een groter publiek werden gepresenteerd.²⁴

De rij wordt geopend met het Lutherse Diaconiehuis aan de Nieuwe Keizersgracht (1769-71),²⁵ ontworpen door makelaar/metselaar Coenraad Hoeneker. Hij had ook de supervisie over de uitvoering gekregen, maar overleed nog in het jaar waarin met de bouw begonnen werd. Hoeneker was een lutheraan, hetgeen de keuze te zijnen gunste zal helpen verklaren.

zen in Amsterdam, 92, noemt daarbuiten als mogelijkheden ook Maybaum en Rauws. Verder valt m.i. nog te denken aan L. F. Druck, die in 1765 bij de bouw van het paleis van Karel van Lotharingen in Brussel was betrokken en uiteindelijk in 1771 in Amsterdam opdoek.

24 I. H. van Eeghen, 'De Atlas Fouquet', *Maandblad Amstelodanum* 47 (1960) 49-59.

25 Hierover: 'Het Lutherse Diaconiehuis op de Nieuwe Keizersgracht', *Maandblad Amstelodanum* 16 (1929) 89-92; M. J. Fuchs, *Verzorgen en verplegen. Lutherse Diaconiehuis Nieuwe Keizersgracht 120 Amsterdam 1772-1967* (Amsterdam 1967) 17-32; E. van Vrijberghe de Coningh, *Vijf Lutherse huizen en hun bouwkundige aspecten* (Amsterdam 1977) 10-54. De eerste steen werd 6 december 1769 gelegd, het pand 13 januari 1772 ingewijd. Zie ook Wagenaar, *Amsterdam*, IV, 473-478.

Abb. 4. Lutherse diaconie van C. Hoeneker, Amsterdam 1769-71. Foto gemaakt door de auteur, 1995.

Zijn schepping was een zeer fors rechthoekig bouwblok van drie verdiepingen onder een schilddak, aan de voorzijde zeventien vensterassen breed. De zijrisalieten namen daarvan elk drie voor hun rekening, het fronton van de middenrisaliet overspande er vijf.²⁶

Voor Hoeneker betekende deze opdracht de glorieuze afsluiting van een lange loopbaan, die hemzelf weliswaar een aanzienlijk vermogen had opgeleverd, maar die in artistiek opzicht tot dan toe weinig opzienbarends had gebracht.²⁷ Meestal hadden zijn werkzaamheden bestaan uit wat kleinere verbouwingen en vooral veel aannemerswerk naar ontwerp van anderen, zoals voor het Amsterdamse Herenlogement aan het Plein in Den Haag van de schilder Isaac de Moucheron, waarvoor hij in 1741 bestekken en kappenplan vervaardigde.²⁸ In hetzelfde jaar voltooide hij het metselwerk voor de nieuwe dorpskerk in Westzaan, nog met erg veel Nieuwe Zwier.²⁹ Van 1746 tot 1756 was hij metselbaas van het Burgerweeshuis, in welke hoedanigheid hij in 1750 met de al in verband met het Oudemannenhuis genoemde

26 Een uitvoerige beschrijving van alle gevels in Van Vrijberghe de Coningh, *Lutherse huizen*, 22-30. Ook 12: wijzigingen van de aanvankelijke ontwerpen beperkten zich voornamelijk tot indeling en plaatsing van trappen en deuren.

27 Werkoverzicht in M.D. Ozinga, 'Jan Baptist Xavery als decoratief-architectonisch ontwerper', in: *Miscellanea I.Q. van Regteren Altena* (Amsterdam 1969) 172; E.B.M. Lottman, 'Jan Smilt, een grote 18de-eeuwse Amsterdamse timmerbaas', *Bulletin van de K.N.O.B.* 77 (1978) 149-150; Meischke e.a., *Huizen in Amsterdam*, 113-114.

28 J. Dröge, 'Het ontwerp, de bouw en de inrichting van het Logement van de heren van Amsterdam te 's-Gravenhage', *Jaarboek Monumentenzorg* (1993) 63.

29 R. Meischke e.a., *Huizen in Nederland. Friesland en Noord-Holland. Architectuurhistorische verkenningen aan de hand van het bezit van de Vermiging Hendrick de Keyser* (Zwolle 1993) 86.

Afb. 5. Diaconieweeshuis van J. Gaykema, Velsen 1767-69. Foto gemaakt door de auteur, 1995.

timmerman Van der Streng de huizen Kalverstraat 80-82 ontwierp.³⁰ In 1757 was hij samen met de gewezen stadhoudelijke architect Pieter de Swart (1709-73) door de Lutherse kerkeraad in Den Haag omstandig geraadpleegd voor de bouw van een nieuw bedehuis – Hoeneker leverde uiteindelijk de tekeningen voor het kerkhuis, De Swart die voor de kerkgevel:³¹ een eenvoudige rechthoekige zaal met een strakke bakstenen façade met drie grote rondboogvensters en boven de middenas een klein fronton.

Samen met de Amsterdamse timmerbaas Jan Smit (1726-1807),³² raakte Hoeneker in 1766 betrokken bij de herstelwerkzaamheden aan het St. Pietersgasthuis.³³ Smit zou al spoedig van zich laten horen als een bouwkundige die de voorkeur gaf aan de soberheid van het nieuwe gestichtsclassicisme boven de wulpse rococo. Reeds in 1767 werd hij door de opdrachtgever bij de bouw van het Diaconieweeshuis te Velsen in een geschil tussen twee timmerlieden geraadpleegd. De vraag 'welke der projecte en tekening hem dunkt de bequaamste en beste te zijn in orde van de bouwkunde' werd door zijn interventie in het voordeel van Jacob Gaykema en diens ontwerp beslist.³⁴ Hoe het project van de concurrent eruitzag is niet overgeleverd, maar het huidige weeshuis, zoals door Gaykema gebouwd, is een fors en eenvoudig rechthoekig bakstenen blok met een hoog schilddak en kloke schoorstenen, geheel zoals het doorsneegesticht uit het midden van de 17e eeuw dit wilde. Een jaar later bouwde Smit zelf het Diaconiehuis van Haarlem, een ander belangrijk vroeg voorbeeld

30 R. Meischke, *Amsterdam Burgerweeshuis* [De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst VIII.3.1] (Den Haag 1975) 238.

31 M. D. Ozinga, 'Pieter de Swart hofarchitect van prins Willem IV', *Oudheidkundig Jaarboek* 5 (1936) 132; Dröge, 'Logement', 83 noot 22. Over de bouw voorts: A. Mulder, 'De Evangelisch-Lutherse Gemeente te 's-Gravenhage en haar kerkgebouw', *Jaarboek Die Haghe*, 1913, 95-106; en G. Stadermann, 'Herdenking 1611-1761-1961', in: Kiel-Perwitz (red.), *De Evangelisch-Lutherse Kerk te 's-Gravenhage door de eeuwen heen* ('s-Gravenhage 1980) 16-29.

32 Over Smit: Lottman, 'Jan Smit', 121-152; Meischke e.a., *Huizen in Amsterdam*, 107.

33 Lottman, 'Jan Smit', 141-142.

34 Lottman, 'Jan Smit', 141; Meischke e.a., *Huizen in Friesland*, 88.

van Hollandse Herleving, met veel bloot baksteen, uiterst spaarzaam gebruik van ornamenten en een drietal forse frontons.³⁵

Eveneens in 1768 ontwierp Hoemaker in dezelfde nuchtere trant voor de Admiraliteit een rij huizen op het Prinsenhof aan de Oudezijds Voorburgwal; slechts een Toscaanse zuilenportiek onderbreekt de monotonie van de uniforme vensterreeksen en strakke kroonlijst.³⁶ Vlak voor zijn dood in 1769 ten slotte, maakte hij nog ontwerpen voor het Gebouw van Barmhartigheid, het katholieke Hofje van Occo, vlakbij het Lutherse Diaconiehuis aan de Nieuwe Keizersgracht.³⁷

Het katholieke aandeel: Luyten

Met deze opdracht zou vanwege Hoekers voortijdig verscheiden meestertimmerman Johannes Jacobus Luyten (1723-85) strijken. Oorspronkelijk afkomstig uit Turnhout, was hij een ambachtsman van katholieke huize, en andermaal viel zo, net als bij de Lutherse diaconie, de keuze voor de ontwerper bij een belangrijk gestichtsgebouw van een omvangrijke religieuze minderheid uiteindelijk op een geloofsgenoot. Dientengevolge was ook het tweede grote gebouw in Hollandse Herleving in Amsterdam – als we van het speciale geval van de Mulderpoort afzien – het werk van een dissenter, en niet van een lidmaat van de heersende hervormde kerk.

Anders dan Hoemaker was Luyten op dat moment nog een relatieve nieuwkomer op het Amsterdamse architectuurtoneel, die zich pas rond 1758 in de Republiek had gevestigd,³⁸ hergeen zijn 'progressiviteit' des te opvallender maakt. Zo was hij waarschijnlijk degene die van 1767 tot 1770 in opdracht van de vermaarde kunstverzamelaar Gerrit Braamcamp het logement Het Wapen van Amsterdam aan de Kloveniersburgwal bouwde,³⁹ een zeer fors kubisch bouwwerk van drie verdiepingen, afgesloten door een rechte kroonlijst, waarboven een hoog schilddak oprees. Hoewel een pediment hier nog ontbrak, paste het pand verder geheel in het nieuwe streven naar soberheid waarvan de Hollandse Herleving de zo karakteristieke neerslag vormde, en op die weg ging Luyten vervolgens ook met het Hofje van Occo voort. Reeds het eerste ontwerp uit 1771, dat nog in een opzet met lage zijvleugels ter weerszijden van een hoger opgetrokken middenpaviljoen voorzag, bezat al de kenmerken van de Hollandse Herleving: effen bakstenen muurwerk, rechthoekige vensters, rijzige schilddaken, en boven de ingangspartij een pediment.⁴⁰ In het tweede, nagenoeg definitieve ontwerp van het jaar daarop had het hele bouwwerk een uniforme hoogte gekregen, maar het pediment in het midden bleef vanzelfsprekend gehandhaafd.⁴¹

35 Over het Haarlemse Diaconiehuis: Lottman, 'Jan Smit', 137-141, volgens wie onzeker is of Smit het ook ontwierp; studeertimmerman Hendrik Huskus, van wie tekeningen zijn bewaard, zou er ook voor in aanmerking komen. Meischke e.a., *Huizen in Amsterdam*, 92 en 107, kent in deze echter geen twijfels meer. Zie ook J.J. Temminck, *Haarlem door de eeuwen heen* (Haarlem 1982) 89-91.

36 Meischke e.a., *Huizen in Amsterdam*, 114.

37 Meischke e.a., *Huizen in Amsterdam*, 114.

38 Over Luyten: R. Meischke, *Amsterdam, Het R.C. Maagdenhuis. Het huizenbezit van deze instelling en het St. Elisabeth-gasthuis* [De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst VIII.3.2] (Den Haag 1980) 75; Meischke e.a., *Huizen in Amsterdam*, 107.

39 Meischke e.a., *Huizen in Amsterdam*, 107. Het door I.H. van Eeghen, 'De huizen van Gerrit Braamcamp', *Maandblad Amstelredaniom* 73 (1986) 82, opgegeven jaartal 1758 klopt niet.

40 Meischke e.a., *Huizen in Amsterdam*, 99, afb. 167a.

41 Meischke e.a., *Huizen in Amsterdam*, 99, afb. 167b.

Afb. 6. Hofje van Occo van J.J. Layten, Amsterdam 1774-76, Foto gemaakt door de auteur, 1995.

Het Hofje van Occo, dat zo in 1774-76 verreets, was tevens het eerste katholieke gebouw in Amsterdam van formaat: een kloek rechthoekig bakstenen bouwblok van twee verdiepingen met negen vensters elk, geplaatst onder een hoog schilddak, en voorzien van een fronton over de middenrisaliet.⁴² Minder streng dan het Lutherse Diaconiehuis, bezat het in de middenpartij, die drie vensterassen breed was, een statig pilasterportaal en rondboogramen, terwijl de hoeken van de gevel en de middenrisaliet met geblokte arduinstenen lisenen waren afgezet.

Nadien is de Zuid-Nederlander Luyten op deze Noordnederlandse wijze voortgegaan. Het mogelijk naar zijn ontwerp in 1779-82 voor de Amsterdamse wijnhandelaar P.J. Eyma gebouwde buiten Berg en Vaart bij 's-Graveland was een compacte bakstenen kubus van twee verdiepingen, met schilddak en schoorstenen op de vier hoeken daarvan.⁴³ De ornamentiek was tot een uiterst minimum beperkt, een pediment ontbrak ditmaal zelfs geheel. Zijn schepping paste keurig in een rijtje van sobere buitenplaatsen in baksteen van twee bouwlagen, meestal eveneens vijf vensterassen breed, en zoals Berg en Vaart met een schilddak gedekt.

De rol die Amsterdamse opdrachtgevers juist bij dergelijke kubusachtige panden spelen, is opvallend.⁴⁴ Dit gold in 's-Graveland voor Boeckesteijn (1770) van de Amsterdamse schepen Salomon Dedel,⁴⁵ en voor Gooilust (1778) van mr Gerrit Corver Hooft, commissaris van Amsterdam, baljuw van het Gooiland en bewindhebber van de Westindische Com-

42 Over het hofje, gefinancierd uit de erfenis van Cornelia Elisabeth Occo (1692-1758): H.W. Alings, *Amsterdamse Hofjes* (Amsterdam 1965) 92-96; M.J. Biemond-Kam, 'Het Gebouw van Barmhartigheid (1774-1974)', *Ons Amsterdam* 26 (1974) 156-158; Wagenaar, *Amsterdam*, IV, 485-486. De eerste steen werd 30 mei 1774 gelegd.

43 H. Tromp en T. Henry-Buitenhuis (red.), *Historische buitenplaatsen in particulier bezit* (Utrecht 1991) 170-171; Meischke e.a., *Huizen in Amsterdam*, 107 en 100 afb. 170.

44 F.J.E. van Lennep, 'Amsterdammers in 's-Graveland', *Jaarboek Amstelodanum* 31 (1959) 93-169.

45 Over Boeckesteijn: H. Tromp en J. Six, *De buitenplaatsen van 's-Graveland: Een verkenning* (Zeist 1975) 82-83.

pagnie;⁴⁶ het gold ook voor Boekenrode bij Aerdenhout, dat direct na de aankoop in 1789 door de vermogende Amsterdamse Levanthandelaar Jan Nicolaas van Eys ingrijpend werd herbouwd.⁴⁷

De leiding terug bij de stadsbouwmeester: De Witte

Het Lutherse Diaconiehuis was reeds ingewijd en het definitieve bouwplan voor het Hofje van Occo nagenoeg gereed, toen op 11 mei 1772 stadsbouwmeester Rauws bij de brand van de Schouwburg omkwam. Hij werd opgevolgd door Jacob Eduard de Witte (1738-1809), de derde militaire ingenieur in successie die dit ambt heeft vervuld.⁴⁸ De Witte was van hen de eerste wiens werk ten dele binnen het baksteenclassicisme van de Hollandse Herleving paste, ofschoon een scheut internationale *Greek Revival* aan zijn hoofdwerken niet vreemd zou zijn. Deze staken met kop en schouders uit boven de provinciale produkten van een Hoeneker of Luyten, voor wie zo'n Griekse scheut wegens gebrek aan intellectuele bagage niet was weggelegd.

Vijf jaar slechts duurde zijn bewind tot hij wegens corruptie de laan uitvloog,⁴⁹ maar die vijf jaar waren voldoende om het aanzicht van het werk dat het stadsfabrieksambt afleverde ingrijpend te veranderen. Met De Witte nam de overheid, en daarmee de protestantse bovenlaag, het vaandel van de Hollandse Herleving in Amsterdam van de dissenters over. Zijn kleinere gebouwtjes ten behoeve van de stad waren simpel en sober, maar zodra het monumentaal werd, greep hij als vanzelfsprekend naar het fronton. Zijn nieuwe Stads-schouwburg op het Leidseplein (1773), weliswaar in hout uitgevoerd, kreeg kolossale Ionische pilasters op de hoeken van de gevel en de middenrisaliet.⁵⁰ Zijn Huis onder 't Zeil op de Dam (1774) kreeg op een in blokwerk uitgevoerde onderbouw vier grote Dorische pilasters met afsluitend pediment,⁵¹ evenals een jaar later (alleen ditmaal van de Composiete orde) zijn inzending voor de prijsvraag voor het Groningse stadhuis.⁵² Een groot schilddak ontbrak vanzelfsprekend in geen van beide gevallen, en toen in 1776 de Waag aan een grondige opknappbeurt toe bleek, werd het steile renaissance-dak eveneens door een dergelijke kap vervangen, welke beter met die van het nabijge Huis onder 't Zeil correspondeerde.⁵³

46 Over Gooilust: W.T.H., 'Gooilust', *Buizen* 3 (1909) 196-197; U.M. Mehrens, *Gooilust te 's-Graveland* [Bijdragen tot het bronnenonderzoek naar de ontwikkeling van Nederlandse historische tuinen, parken en buitenplaatsen nr. 18] (Zeist 1986). Gooilust werd in 1777 aangekocht door Hooft, en volgens J. Herfst, 'De buitenplaatsen van 's-Graveland', stageverslag UvA-KHI (Amersfoort 1976) 26, toen direct gebouwd. Mogelijk was het al begin 1779 gereed: het huis kreeg dat jaar een verbouwt (Mehrens, *Gooilust* II). In ieder geval is het vóór 1786 gebouwd.

47 Over Boekenrode: C.W.D. Vrijland, *Geschiedenis van Bloemendaal en Aerdenhout. Duinlustpark, Bloemendaal-dorp, Oeraven, Bentveld en Vogelzang* (Haarlem 1975) 179-184; W. Post, *De gemeente Bloemendaal in de Franse tijd* (Bloemendaal 1985) 23.

48 Over De Witte: Van der Dunk, 'Vier ingenieurs', 98-103.

49 G. Drewes, 'Tijde en werkelijkheid in de autobiografie van Jacob Eduard de Witte', in: P. Aliena e.a. (red.), *Feyl en fictie in de misdaadliteratuur (± 1650-± 1850)* (Amsterdam 1985) 88-89.

50 Over de Stads-schouwburg: N. Sluiter-Seiffert, 'De Amsterdamse schouwburg van 1773', *Oud-Holland* 90 (1976) 21-54 (ineake het exterieur slechts 24-25); Wagenaar, *Amsterdam*, IV, 493-496.

51 J.C. Breen, 'Topografische geschiedenis van den Dam te Amsterdam', *Jaarboek Amstelodamum* 7 (1909) 165-166.

52 Meisshke, 'Prijsvragen', 232-234. Over de prijsvragen voorts A.T. Schuitena-Meijer, *De Raadhuisen van de stad Groningen* (Groningen 1962) 50-69.

53 T.H. van der Dunk, 'De Witte en de Waag. De metamerfise van de Dam in de jaren 1774-1777', te verschijnen in *Jaarboek Amstelodamum* 89 (1997).

Abb. 7. Rechthuis Watergraafsmeer, Amsterdam 1777. Foto gemaakt door de auteur, 1995.

De suprematie van de stadsfabriek: Van der Hart

De opvolger van De Witte, Abraham van der Hart (1747-1820), sloot in zijn werk veel nauwer aan bij het bakstenen gestichtsclassicisme van Hoeneker, Luyten en Smit, in wier gezelschap zich intussen als vierde de anonieme ontwerper van het Rechthuis in de Watergraafsmeer (1777) had gevoegd.⁵⁴ Dit laatste gebouw was een compacte kubus in baksteen met zowel aan de hoofd- als aan de rechterzijgevel een middenrisaliet met fronton, waarbij de hoofd- en zijgevel bovendien werd bekroond door het achtkantige koepeltorentje waarin de Nederlandse traditie van kleinere raadhuizen sinds lang grossierde.

Van der Hart zou gedurende zijn meer dan veertig jaar durende carrière als stadsbouwmeester de exponent bij uitstek van deze nuchter-Nederlandse stroming worden,⁵⁵ zoals – de katholieke Italiaan – Giovanni Giudici dat gedurende het laatste kwart van de 18e eeuw en ook nog daarna voor Rotterdam was.⁵⁶ Zijn baksteenclassicisme werd de komende decennia in Amsterdam toonaangevend. Mogelijk is deze grotere verwantschap met het gestichtswerk van de zoeven gememoreerde timmerlieden te danken aan het feit dat de autodidact Van der Hart niet zoals zijn drie voorgangers als ingenieur was opgeleid, maar zich tot zijn benoeming aan het hoofd van het stadsfabriekambt in 1777 als makelaar en meestertimmerman had opgewerkt.⁵⁷ Daardoor zou hij zich ook in bouwtrant veel minder van mensen als

54. Summiere vermelding zonder een ontwerp te noemen in J.H. Kraaiinga, *Watergraafsmeer. Een en pavil aan de kroon van Amsterdam* (Amsterdam 1948) 42; idem, *350 jaar Watergraafsmeer* (Amsterdam 1979) 62-67. Zie ook Wagenaar, *Amsterdam*, IV, 341.

55. Een overzicht van de ontwikkeling van de gevelcompositie bij Van der Hart geeft Van Swigchem, *Van der Hart*, 96-103.

56. Over Giudici: E. Wiesum, 'De architect Jan Giudici, 1746-1819', *Rotterdamsche Jaarboekje* 4e reeks 2 (1934) 29-41; J. Verheul Den., *De architect Jan Giudici 1746-1819. Beschouwingen over enkele nog bestaande bouwwerken door Giudici ontworpen tijdens zijn verblijf van 1770 tot 1819 als architect te Rotterdam* (Rotterdam 1938).

57. Van Swigchem, *Abraham van der Hart*, 3, 5; Meischke e.a., *Huisen in Amsterdam*, 99.

Hoeneker hebben kunnen onderscheiden dan zijn gestudeerde, en ook wel uit sjiekere milieu's afkomstige voorgangers – Rauws bijvoorbeeld stamde uit een eerbiedwaardig geslacht van burgemeesters van Woudrichem.⁵⁸

De nieuwe stadsbouwmeester van hervormden huize heeft zich geenszins strikt tot zijn officiële opdrachten beperkt, maar zich ook over particuliere projecten ontfemd, en niet alleen die van zijn geloofsgenoten. Ook in katholieke en lutherse kring brak hij na verloop van tijd op grond van zijn onmiskenbare kwaliteiten door. Hij werd hier voor de ambachtsman van de 'eigen' geloofsrichting een geduchte concurrent. Als eerste verdrong Van der Hart Luyten bij een belangrijke onderneming van het toneel. Luyten had, geheel naar tevredenheid van de opdrachtgevers, in de vroege jaren zeventig het Hofje van Oeco gebouwd. Het lag dan ook voor de hand dat toen zijn geloofsgenoten in 1780 het plan opvatten een nieuw Maagdenhuis te bouwen, hij andermaal aan bod zou komen. Dit temeer, daar Luyten in 1775 het timmerwerk had geleverd in het nieuwe huis op Herengracht 182 van Arnout Jan van Brien en van de Grootte Lindt (1735-1804),⁵⁹ die als voornaamste Maagdenhuisregent grote invloed op de gang van zaken uitoefende. Desondanks werd hij door een protestantse buitenstaander gepasseerd.

Net als Luyten had Van der Hart op dat moment waarschijnlijk al enkele buitenhuizen in de nieuwe strenge trant op zijn naam staan. Daartoe behoren de op grond van de rondboogarcades aan hem toegeschreven hofsteden Houdringe bij De Bilt (1779),⁶⁰ en het al genoemde Gooilust in 's-Graveland,⁶¹ dat, afgezien van deze rondboogarcades, als twee druppels water leek op Luytens naburige Berg en Vaart en het iets oudere Boekesteijn. Al eerder verrees van zijn hand in deze sobere trant het Weeshuis in Broek in Waterland (1775), dat als het eerste bewaarde bouwwerk van Van der Hart geldt.⁶² Vermoedelijk had men hem bij het Maagdenhuis in de arm genomen omdat hij met het even eerder in stedelijke opdracht gereedgekomen Nieuwe Werkhuis internationale sier had gemaakt.⁶³ Getroffen door de doelmatige inrichting van zijn werkhuis vroegen de Maagdenhuisregenten voor hun weeshuis ook om een Van der Hart.⁶⁴ Het ene succes vloeide zo voor de stadsbouwmeester, wiens eerdere schepping kort na gereedkomen zelfs door Rooms keizer Jozef II bezocht zou worden,⁶⁵ uit het andere succes voort.

Ook in een tweede katholiek geval zou Van der Hart de religieuze scheidslijn overschrijden: het Rooms-Katholieke Oude-Armen Comptoir. De bouw op de plaats van de ruïnes

58 Winkel-Rauws, *Wij en onze van het geslacht Rauws*, 245-246.

59 Meischke, *Amsterdam. Het R.C. Maagdenhuis*, 75-76. Over de bouw van het woonhuis, naar ontwerp van Ludwig Friedrich Druck: G.I. Liefstuck, *Het huis der Van Brien en als hofthuis van de Groot-Noordhollandsche van 1843* (Amsterdam 1936) 15-17.

60 Van Swigchem, *Abraham van der Hart*, 296-297.

61 Althans, volgens Meischke e.a., *Huizen in Amsterdam*, 100.

62 Van Swigchem, *Abraham van der Hart*, 151-154.

63 De Engelsman John Howard die het in 1783 had bezocht, pers het in zijn boek over gevangenis in Groot-Brittannië als exemplarisch: Van Swigchem, *Abraham van der Hart*, 46; idem, 'Het Nieuwe Werkhuis van 1778. Een voorbeeld van 'moderne' geschiedsarchitectuur uit de tijd van de Verlichting', *Maandblad Amstelodamum* 59 (1972) 9-10. Naveling in Göttingen: I. van Esso Ben., 'Het Werkhuis te Amsterdam als model voor een beoogde buitenlandse verloskundige kliniek', *Maandblad Amstelodamum*, 35 (1948) 122-124.

64 T.C.M.H. van Rijkevorsel, *Geschiedenis van het R.C. Maagdenhuis te Amsterdam 1570-1887* (Amsterdam 1887) 153; S. Bourenheim, 'Het R.C. Maagdenhuis', *Eigen Haard* 38 (1912) 470. Of die doelmatigheid geheel aan Van der Hart's eigen creatieve geest was ontsproten moet hier in het midden blijven; vóór de bouw bezocht hij in elk geval een Amersfoortse lakentabiek en het fabriekshuis van de Vaderlandse Maatschappij in Hoorn: J.J.T. Poederbach, *Het Werkhuis en het Armenhuis der Stad Amsterdam* (Amsterdam 1932) 39.

65 Van Swigchem, *Abraham van der Hart*, 46; idem, 'Het Nieuwe Werkhuis van 1778', 10.

Afb. 8. Nieuwe Werkhuis van A. van der Hart, Amsterdam 1779-82. Foto gemaakt door de auteur, 1995.

van de in 1772 afgebrande Schouwburg aan de Keizersgracht had indertijd nog geheel plaatsgevonden onder leiding van de vaste timmerbaas van het gesticht, Pieter Wiglaar (1708-90), zonder dat enige bemoeienis van de stadsfabriek blijkt. Toen in 1787 een onderneming van aanmerkelijk beperkter omvang op het programma stond – de bouw van een bakkerij op de binnenplaats – plaatsten de regenten Wiglaar bij het vervaardigen van de benodigde plannen onder toezicht van Van der Hart.⁶⁶ Daarentegen kwam de stadsbouwmeester naar het schijnt geheel niet te pas aan de bouw van de katholieke kerk De Liefde buiten de Raampoort in 1785. Net als bij het katholieke kerkje van Diemen twee jaar later valt slechts de naam van de (hoogstwaarschijnlijk) roomsgezinde metselbaas Willem van Wouw, die ook aan het Maagdenhuis meewerkte.⁶⁷

Binnen Amsterdam vormden zijn Nieuwe Werkhuis (1779-82) aan de Roetersstraat en zijn Maagdenhuis (1784-87) aan het Spui,⁶⁸ Van der Harts meest sprekende specimina van

66 I.H. van Eeghen, 'De restauratie van het R.C. Oude-Armenkantoor (Keizersgracht 384)', *Maandblad Amstelodamum* 62 (1975) 51-33. Ook Wagenaar, *Amsterdam*, IV, 480-481, vermeldt niets dat op mogelijke bemoeienis van de stadsfabriek wijst.

67 Meischke e.a., *Huizen in Amsterdam*, 98.

68 Van Swigchem, *Abraham van der Hart*, 168-173; Meischke, *Amsterdam. Het R.C. Maagdenhuis*, 74-103; R. M[eischke], 'R.C. Maagdenhuis te Amsterdam', in: Tieskens e.a. (red.), *Het kleine bouwen* (Zutphen 1983) 95-97, cat. nr. 27; D. van der Zalm in De Jong, 'Architectuur', 64-66, cat. nr. 41-43. Voornamelijk over het Maagdenhuis als instelling: Van Rijckevorsel, *Maagdenhuis*, 152-164; Bottenheim, 'Maagdenhuis', 452-457, 469-475; J. Z. Kannegieter, 'Het R.K. Maagdenhuis te Amsterdam', *Buiten* 20 (1926) 113-115; 'Het R.K. Maagdenhuis', *Maandblad Amstelodamum* 27 (1940) 135-137; M. Koord, 'Het Maagdenhuis', *Ons Amsterdam* 3 (1953) 34-36; Wagenaar, *Amsterdam*, IV, 481-485.

Afb. 9. Luthers weeshuis, Amsterdam 1787.
Foto gemaakt door de auteur, 1995.

Hollandse Herleving, buiten Amsterdam behalve de genoemde landhuizen Gooilust en Houdringe ook Wildhoef bij Bloemendaal (1788).⁶⁹ De inrichtingen voor verweesden en asociaal kregen daarbij dezelfde bouwkundige hoofdkenmerken als de buitenplaatsen van de elite: simpele rechthoekige contouren, vlakke bakstenen wanden, een eenvoudig schilddak en een centraal geplaatst fronton.

Op het eerste gezicht waren zij qua type en mate van luxe nagenoeg inwisselbaar, hetgeen voor dit nieuwe classicisme gezichtsbepalend mag heten. Zo was ook bij een uit Amsterdam afkomstig ganzenbord van omstreeks 1780 voor de afbeelding van zowel herberg als gevangenis hetzelfde bakstenen bouwblok met door pediment bekroonde middenrisaliet gekozen.⁷⁰ Vroeger kon men de status van een pand moeiteloos aflezen aan de meer of minder overvloedige ornamentiek, bij wijze van spreken aan het aantal vierkante gevelmeters natuursteen of het kwantum krullen van de kuif. Voortaan moest een nieuw gebouw echter keer op keer, zoals de regenten van het Maagdenhuis het in hun geval formuleerden, 'zonder eenige Pragt of Cieraad, doch becht en sterk' zijn.⁷¹ Vandaar dat hier, net als bij het Nieuwe Werkhuis, pilasters ontbraken, die immers een te groot sieraad zouden zijn geweest.⁷² De meer of minder hoge bestemming las men in het vervolg niet meer af aan de mate van overdaad, maar aan de specifieke iconografie van het beeldhouwde detail.⁷³

69 G. J. Bertink, 'Wildhoef', *Historia. Maandblad voor geschiedenis en kunstgeschiedenis*, 7 (1941) 125-127; Post, *Bloemendaal*, 74-75; W. Post, *Buitenplaatsen van Bloemendaal* (Haarlem 1992) 49-70.

70 Van Swigchem, *Abraham van der Hart*, 92.

71 Van Swigchem, *Abraham van der Hart*, 168.

72 Van Swigchem, *Abraham van der Hart*, 100.

73 Van Swigchem, *Abraham van der Hart*, 91.

Een luthers slot

Ten slotte heeft Van der Hart zich ook met de lutherse sector van het bouwbedrijf ingelaten. Twee grotere projecten verdienen hier de aandacht. De ontwerper van het Lutherse Weeshuis aan de Lauriergracht is onbekend,⁷⁴ maar het valt geenszins uit te sluiten dat de stadsbouwmeester er de hand in heeft gehad. Bij de verbouwing van een ouder pand in 1784 kwam de huidige kale bakstenen gevel met door pediment gekroonde middenrisaliet tot stand. Qua karakter sloot het bouwwerk sedertdien nauw aan bij het Lutherse Diaconiehuis van een tiental jaren eerder, maar evenzeer bij het Nieuwe Werkhuis van twee jaar terug. Ook bij deze instellingen verried slechts de spaarzame sculptuur de functie van het pand, dat anders evengoed als strafinrichting verzorgingsflat had kunnen zijn. Gezien de bouwtrant lijkt Van der Hart zeer wel voor het auteurschap in aanmerking te komen.

De lijnen van stadsfabriek en particulier bouwbedrijf kwamen in ieder geval samen in de bouw van de Hersteld Evangelisch-Lutherse kerk aan de Kloveniersburgwal (1792-93);⁷⁵ de grootaannemers Jan Smit en Hendrik Helmers vervaardigden het bouwplan, de aanvanke-lijk daarvoor benaderde en van stadswege ook voorgeschreven Abraham van der Hart, die daarvoor zelf geen tijd bleek te hebben, keek het na en bracht correcties aan.⁷⁶ De hoofdlijnen van de gevel zoals Smit en Helmers deze hadden bedacht, bleven daarbij ongewijzigd; de middenrisaliet met pediment en pilasters, die het bedehuis tot een (inmiddels laat) voorbeeld van Hollandse Herleving maken, hebben wij aan hen te danken. Alleen werden deze pilasters door de stadsbouwmeester bij de revisie van het ontwerp nog ten dele verdubbeld.⁷⁷

Het uiteindelijk resultaat – laag, breed, torenloos – had veel weg van de zeer profane producten van de Hollandse Herleving, en leek op het eerste gezicht meer op een gesticht dan op een kerk. Slechts de rondboogvensters verraadden de sacrale functie; voor het overige kon de hoofdgevel ook dienen voor die van een kazerne of stadhuis. Ongetwijfeld doelde de feestredenaar hierop bij de inwijding op 28 augustus 1793, toen hij sprak van 'een naar best vermogen zo sierlijk gebouw,' want 'alles is overgelaten aan de tegenwoordige smaak der bouwkunde, en daarom is het gebouw zó en niet anders'. Het was ongetwijfeld eveneens om die reden dat hij potentiële critici geruststellend voorhield dat 'wanneer het ook sommigen onder ons toeschynt, dat hier het eigenaartige van een gebouw wel voor een gedeelte, maar niet voor het geheel gevonden word, zo dunkt my, pryslyker te zullen handelen, wanneer men alles, wat tot de bouwkunde behoort, aan haar overlaat, en op 't geen tot de uitlegkunde behoort, alle aandacht vestigt, of met andere woorden: dat men niet ziet op het gebouw der kerke, maar let op de lere, welke in dit gebouw verkondigd word'.⁷⁸

Dat laatste moge gelden voor kerkgangers en theologen, maar zoals in het voorgaande hopelijk duidelijk is geworden, ziet de cultuurhistoricus toch zeker met goede redenen ook op het gebouw der kerk.

74 Wagenaar, *Amsterdam*, IV, 470, noemt, zoals vaker, geen enkele naam in verband met de totstandkoming van dit gebouw.

75 D.C. Meijer jr. 'Geschiedkundig overzicht van de stichting der Hersteld Lutherse Gemeente te Amsterdam,' in: *Gedenkboek, uitgegeven bij het Honderdjarig Bestaan der Hersteld Evangelisch Lutherse Gemeente te Amsterdam* (Amsterdam 1891) 110-117; Van Swigchem, *Abraham van der Hart*, 196-203.

76 Meijer, 'Geschiedkundig overzicht', 111; Van Swigchem, *Abraham van der Hart*, 196-197. Lottman, 'Jan Smit', 144.

77 Meijer, 'Geschiedkundig overzicht', 116; Van Swigchem, *Abraham van der Hart*, 199.

78 J. Hamelau, *Redvoering ter inwijding van de kerk der hersteld Lutherse gemeente te Amsterdam* (Amsterdam 1793) 43-44.

Afb. 10. Herestel Evangelisch-Lutherse kerk van A. van der Hart, H. Helmers en J. Smit, Amsterdam 1792-93. Foto gemaakt door de auteur, 1995.

Bijlage

Lijst van tussen 1759 en 1772 vernieuwde Amsterdamse gevels

Onderstaande tabel geeft, op basis van een door mej. Van Eeghen samengestelde lijst van verbouwingen van panden aan de Herengracht en Keizersgracht tussen 1759 en 1772,⁷⁹ inzicht in de verandering die de Amsterdamse grachtengevel in deze stilistisch cruciale jaren onderging. Uit Van Eeghens opsomming zijn daarbij alle veranderingen die geen betrekking hebben op de voorgevel geschrapt, waarna 29 nummers overblijven, 15 aan de Herengracht en 14 aan de Keizersgracht.

Achtereenvolgens worden gegeven: Adres (H = Herengracht, K = Keizersgracht), bouwjaar (+ = verdwenen, x = verminkt), verrichte ingreep (H = nieuw huis, G = nieuwe gevel), aantal vensterassen en omschrijving van de vorm van de geveltop (indien fronton, dan met vermelding van het aantal vensterassen dat daardoor wordt omvat).

⁷⁹ Van Eeghen, 'De geheime achter de tekeningen', 29-30.

H 194	+1759	G	3	lijst met balustrade
H 578	1759	G	3	lijst met halfcirkelvormig middenstuk
K 163	x1760	H	3	lijst met halfcirkelvormig middenstuk
K 107	1760	H	3	lijst
K 546	1760	G	3	klok
K 804	1761	G	5	lijst
H 423	x1762	H	3	uitgezakte klok
K 257	1762	G	3	lijst met balustrade
H 48	1762	G	3	lijst met balustrade en kuif
H 160	1763	G	3	lijst met kuif
K 105	x1763	G	3	lijst met balustrade
K 318	x1764	H	3	lijst met balustrade en kuif
H 258	1764	G	4	lijst
K 195	+1764	H	3	lijst met halfcirkelvormig middenstuk
K 277	+1765	G	4	lijst met balustrade en kuif
K 286	x1766	G	3	lijst met balustrade en kuif
K 304	1766	G	3	hals
H 256	1766	G	3	lijst
H 493	1766	G	5	fronton over 3
H 466	?x1766	G	5	fronton over 3?
H 14	1767	H	4	fronton over 2
K 10	?+1767	G	3	soort klok
H 452	1767	G	3	lijst
H 615	1767	G	5	fronton over 3
H 597	+1768	G	5	lijst
H 419	x1769	H	2	onbekend
H 109	1770	G	5	fronton over 3
K 333	x1770	G	3	lijst
K 298	+1770	G	2	lijst met balustrade en kuif

Voor het jaar 1771 wordt door Van Eeghen slechts een pand op de Brouwersgracht genoemd.

Duidelijk is dat in de jaren zestig van de 18e eeuw aan de Heren- en Keizersgracht bij nieuwe façades de lijstgevel, eventueel met balustrade en/of kuif, dan wel cirkelvormig middenstuk, overheerst. Met balustrade en kuif behoort deze nog tot de Lodewijk XV-trant, zonder deze attributen kan zij meestal vanwege de daaraan inherente strengheid tot de Lodewijk XVI-categorie worden gerekend. Er komen op het lijstje slechts één nieuwe halsgevel (Keizersgracht 304 uit 1766) en één nieuwe klokgevel (Keizersgracht 546 uit 1760) voor, alsmede tweemaal iets dat daar op lijkt (de uitgezakte klok van Herengracht 423 uit 1762 en de soort klok van Keizersgracht 10 uit 1767, ervan uitgaande dat de door Van Eeghen gevonden gegevens inderdaad op dit pand betrekking hebben). Dergelijke elegante gevels waren in dit decennium duidelijk al enigszins achterhaald.

Recensies

J.G. Kruisheer, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299 III, 1256 tot 1278* (Assen/Maastricht: Van Gorcum, 1992, XVIII + 975 blz., f.298,-, ISBN 90-232-2692-5)

Het verschijnen van een deel van het *Oorkondenboek van Holland en Zeeland* is een grote gebeurtenis voor de geschiedenis van het graafschap. Niet zo zeer omdat deze gebeurtenis uniek zou zijn – deel II zag amper zes jaar eerder het licht, en ook van deel IV mag de verschijning op niet al te lange termijn verwacht worden. Nu worden dus in een rijke oogst de vruchten geplukt van noest speurwerk gedurende ruim drie decennia. Het belang van deze publicatie is evident gelegen in de fundamentele waarde die de hier gepresenteerde bronnen hebben voor de Hollandse geschiedenis in de 13e eeuw. Alle, ook buiten het graafschap ontsane, oorkonden worden opgenomen als die enige informatie bevatten over activiteiten in Holland en Zeeland of over hun inwoners. Hierdoor krijgt men een verrassend inzicht in de sterke boventerritoriale verwevingen die dan bestaam: handelaars reizen tussen Engeland en het Rijnland, russen Hamburg, Lübeck en het Zwin, tussen Holland, Zeeland en Antwerpen; conflicten tussen vorsten en hoge edelen worden beslecht door bemiddeling van hun buren; de relaties met Keulen zorgen voor spanning; geestelijke instellingen houden aanzienlijke bezittingen over de grenzen.

Nu het *Oorkondenboek* de cruciale periode van het derde kwart van de 13e eeuw heeft bereikt, blijft ten volle de enorme dynamiek die de Hollandse en Zeeuwse samenlevingen in die tijd kennen. Hoewel vele transacties nog private bezits- en exploitatierechten over gronden betreffen, ziet men het ambachtswezen, het handelsverkeer, de muntomloop en het krediet uitbreiding nemen. De grafelijkheid, in het bijzonder Floris V vanaf juli 1266 (nr 1417), treedt in toenemende mate op als oorkonder met overwicht over de geestelijke en adellijke heren. In januari 1267 legt Floris V de tolvrijheid van Delft vast in het Nederlands (nr 1439).

Het is ook de tijd van de grote stadsrechtsoorkonden, te beginnen met diverse afzonderlijke rechten verleend aan Delft (dat re 1246 al een stadskeur kreeg; zie deel II, nr 680), van zijn hoofdvaart naar 's-Hertogenbosch in 1259 (nr 1219), via tolrechten (nrs 1428, 1439, 1440) en ge-

biedstoewijzing (nr 1488). In de jaren 1272-75 volgen op meer systematische wijze de keuren voor Leiden in 1266 (nr 1433), Rotterdam (nrs 1528 en 1551), Gouda, Vlaardingen, Haarlem, Geertruidenberg en Schiedam (nrs 1603, 1632, 1651, 1683, 1687). Een uitvoerige argumentatie leert dat een op 1270 gedateerd laat-17e-eeuws afschrift van een Rotterdams stadsrecht definitief als een falsum te beschouwen is, terwijl de Nederlandstalige uitvaardiging van de Goudse keur wel de originele van 1272 geweest moet zijn. De toelichtingen van de uitgever verschaffen een helder inzicht in de ontstaansfasen van de diverse stadsrechten, die hij door minutieus onderzoek van tekst en overlevering voor het eerst scherp kon onderscheiden.

De editietechniek hoeft hier geen uitvoerige aandacht meer te krijgen: zij blijft in wezen die van de eerdere delen. Zij kenmerkt zich door grote helderheid, zorgvuldigheid en accuratesse. De lezer vindt alle essentiële informatie overzichtelijk gepresenteerd: zo worden latere vertalingen in het Nederlands of Frans na een Latijns origineel in kleine druk gegeven omdat zij licht werpen op het functioneren van die teksten tijdens de 14e en 15e eeuw. Een overvloed aan tekstvarianten in de noten wordt vermeden door, indien relevant, verschillende versies naast of na elkaar af te drukken. In de kopnoten wordt waardevolle informatie van diplomatische en inhoudelijke aard verstrekt, echter zonder franje. In het algemeen is de reconstructie van de tekst waar nodig gebeurd op een wijze die de lezer behulpzaam is terwijl ingrepen van de uitgever traceerbaar blijven.

In een enkel geval blijft de vraag mogelijk hoe relevant het is tientallen late kopieën op te sommen van een in origineel overgeleverde tekst. Dit is meermalen het geval met de Delftse overlevering, waar documenten van zes of acht regels aanleiding geven tot opsommingen over telkens twee bladzijden van 60 of 70 afschriften in stedelijke registers, overwegend uit de 17e en 18e eeuw. De enkele onderzoeker die met zulke gegevens iets wil beginnen, kan ze het beste zelf vinden, maar met die eruditie wordt de onderzoekersgemeenschap in haar geheel niet gediend (nrs 1219, 1428, 1439, 1440, 1488, 1673). Naar mijn oordeel had in zulke gevallen volstaan kunnen worden met de bondige toelichting op de overlevering die in de kopnoot wordt gegeven.

De winst die deze uitgave betekent ten opzichte van de vroegere stand van onze kennis, is enorm. Zij laat zich aflezen uit de concordantietabel met

het oudere oorkondenboek van Van den Bergh: dat telde voor de betreffende periode 540 nummers, tegen 741 hier; daarnaast verwijdt Kruisheer op goede gronden 22 stukken uit het bestand van Van den Bergh. 223 oorkonden meer op 540, een uitbreiding dus met ruim 40%. Veel materiaal werd nooit eerder gedrukt en alles komt in een nieuwe samenhang te staan. In talloze gevallen van heruitgave kon een betere tekstoverlevering worden vastgesteld. Indrukwekkend zijn enkele complexen van oorkonden waarvan slechts een deel eerder bekend was, maar die nu door hun uitbreiding de volle draagwijdte laten zien van bepaalde verschijnselen. Zo vallen bijvoorbeeld de reeksen bevestigingsoorkonden op van het Vlaams-Hollandse verdrag in 1256 (nrs 1103, 1107-1133, 1142-1148, 1152, 1153, 1157). Hiermee vergelijkbaar zijn de veertien oorkonden waarin, mede door bemiddeling van de abten van Berne en Middelburg, een groot aantal edelen zich laat verzoenen met de stad Keulen na de aanslag die zij daartegen in 1270 hadden uitgevoerd (nrs 1529-1535 e.a.). Belangrijk zijn ook de achttien oorkonden van de Engelse koning, die uit de Engelse kanselarijrollen konden worden opgediept en die licht werpen op de handelsmogelijkheden van Hollanders en Zeeuwen in het koninkrijk in (26) en vooral tijdens de jaren 1270-75 (nrs 1262 e.a.).

De Nederlandse mediëvistiek mag trots en dankbaar zijn voor deze grootse realisatie en met spanning uitkijken naar de volgende delen. Een wens toch nog tot slot. Zou het, nu de computer hiertoe de faciliteiten biedt, niet mogelijk zijn het gebruik van de nu reeds voorliggende delen te vergemakkelijken door per deel een cumulatieve index op te nemen? Onze kennisdrang hoeft dan geen jaren meer te wachten op de optimalisering van het gebruik van deze goudmijn.

W.P. Blockmans

Xander van Eck, *Kunst, twist en devotie. Goudse katholieke schuilkerken 1572-1795* (Oudheidkundige kring 'Die Goude', 24e bundel; Delft: Eburon, 1994, 275 blz., f32,50, ISBN 90-166-408-7).

Het verschijnsel van katholieke schuilkerken in de 17e- en 18e-eeuwse Hollandse steden is natuurlijk bekend genoeg, maar aan de inrichting en aankleding van deze gebouwen is in het

(kunst)historische onderzoek opvallend weinig aandacht besteed. En daar leek ook weinig reden toe. Had L.J. Rogier, de grote kenner van de geschiedenis van het katholicisme in Nederland, in dit verband immers niet gesproken van 'kunsteloze armoede'?

Tijdgenoten wisten echter wel beter. Toen Sebastiaan Francken in verband met een onderzoek naar 'paepsche stoutigheden' Gouda aandeed, vertelden de predikanten hem dat er 'op de Gouden huize van mr Pieter, Roomsche priester, een seer groote plaatse [was] met bänken, stoelen en altaren opgepronck; oock een silveren crucifix meer als één elle hooch met ettelijke silveren candelaren en lampen; beneffens seer schoone taeffereelen [d.w.z. schilderijen], oock een schoone positijff [orgel] daer onder de misse met leevendige musiecken der cloppen gebruickt wordt, welck positijff te stellen [stemmen] is besteeit aan den ordinaris organist deser stede'. En dit was niet eens de enige schuilkerk in Gouda, al waren ze niet allemaal zo overvloedig ingericht. Dankzij de studie *Kunst, twist en devotie* van de kunsthistoricus Xander van Eck, waarop hij in 1994 aan de Vrije Universiteit te Amsterdam promoveerde, kunnen we ons eindelijk een goed beeld vormen van het kunstbezit van de katholieke gemeenschap in een Hollandse stad ten tijde van de Republiek. De katholieke kerk, zo kan men de conclusie van Van Eck samenvatten, had wel degelijk een eigen aandeel in de enorme kunstproductie van de Republiek.

Daartoe moesten de katholieken zich overigens wel de nodige moeite getroosten. Toen Gouda in de zomer van 1572 overging tot het kamp van de opstandelingen had dat natuurlijk belangrijke gevolgen voor de katholieken in de stad: de oude katholieke organisatie werd ontmanteld, het openlijk celebreren van de mis verboden en de bezittingen van de kerk vernield of door het stadsbestuur geconfisqueerd, al wist men toch nog verschillende objecten in veiligheid te brengen. De Sint-Janskerk was voortaan ook slechts bestemd voor protestantse erediensten. Het katholieke leven was daarmee echter niet uitgebannen. In het begin van de 17e eeuw telde de stad nog altijd zo'n 3000 katholieken, en in de decennia daarna groeide dat aantal zelfs nog, tot zo'n 6000 in 1656. Ter vergelijking: in 1622 herbergde Gouda 14.627 inwoners.

Dat succes was voor een belangrijk deel te danken aan de onverzettelijkheid van priester Petrus Puirtuerent, die al zijn kwaliteiten stak in het be-

vorderen van het katholieke geloof en zijn statie Sint Jan Baptist tot grote bloei wist te brengen. Hij was de belangrijkste katholieke voorman in het 17e-eeuwse Gouda, maar zeker niet de enige. Anderen volgden zijn voorbeeld, waaronder zijn voormalige assistenten Willem de Swaen, Adriaen Bogaert en de franciscaan Gregorius Simpernel, en werkten net als hij aan de uitbouw en verfraaiing van een eigen statie. Daarnaast manifesteerden ook de jezuïeten zich met veel succes in de stad, tot onsteltenis van Petrus Purmerent en de andere seculiere geestelijken, die verschillende gelovigen naar de statie van de jezuïeten zagen overlopen. Gedurende de 17e en 18e eeuw telde Gouda uiteindelijk vijf staties, naast tal van kleinere huiskerken.

Die vijf staties (drie seculiere en twee reguliere) staan centraal in de studie van Van Eck. Uitvoerig en nauwgezet licht hij de lezer in over de inrichting, lorgevallen en leidende figuren van deze 'zielzorgcentra'. Een bont scala van personen en kwesties passeert zo de revue. De heetgebakerde en eigenzinnige Willem de Swaen bijvoorbeeld, die als assistent van Petrus Purmerent begon, en in die hoedanigheid vooral opviel door zijn te lange en te luidruchtige preken. Ook later, toen hij had gebroken met zijn leermeester en een eigen statie had opgericht, bleef hij voor incidenten zorgen, onder andere door gemengde huwelijken in te zegenen of een duivelsuitdrijving te plegen bij een vrouw van wie iedereen wel wist 'dat haar geen ander als de brandewijns duivel bezat'. Of neem de jezuïeten, die het nodige succes in Gouda hadden en er vervolgens van werden beschuldigd slechts op het geld van de rijken uit te zijn. En dan waren er omstreeks 1700 nog de nodige schermutselingen tussen de katholieken over het jansenisme.

Door deze brede aanpak geeft Van Eck een aardig beeld van een katholieke gemeenschap in een Hollandse stad in de 17e en 18e eeuw. De kern van zijn studie wordt evenwel gevormd door een reconstructie van het kunstbezit van de vijf Goudse staties, waarvoor Van Eck behalve van incidenteel bewaarde inventarissen (die als bijlagen zijn opgenomen) dankbaar gebruik heeft gemaakt van de omvangrijke manuscripten van de priester en stadsgeschiedschrijver Ignatius Walvis.

Wat betekende deze kunst in de schuilkerken nu voor de geestelijken en gelovigen? In het laatste hoofdstuk gaat Van Eck op deze vraag in en toetst hij de traditionele opvatting dat de Noordnederlandse katholieke kunst niet meer was dan

een flauwe, provinciaalse variant van de uitbundige, contrareformatorische Vlaamse kunst van Rubens en de zijnen. Van Eck nuanceert deze opvatting aanzienlijk: hij weet aannemelijk te maken dat veel van de Nederlandse katholieke kunst nauwelijks afweek van die elders in Europa. Veel kunstwerken in de Goudse schuilkerken ademen een contrareformatorische sfeer en hadden een duidelijke functie in de misvieringen. Andere objecten, zoals oude voorwerpen, pastoorportretten en afbeeldingen van Willibrordus en Bonifatius, waren al even bekend, al hadden zij in de Hollandse context wel een bijzondere betekenis: zij wezen op de continuïteit van de katholieke kerk, op het feit dat deze kerk al eeuwenlang de enige waarheid belichaamde, en strekten de bezoekers van de schuilkerken zo uit *nastrorum consolationem* (tot troost van de onzen). Alleen de historieschilderijen van Wouter Pietersz Crabeth II hebben een zekere Goudse achtergrond. Zo konden de gelovigen in zijn 'Bernardus van Clairvaux bekeert Willem van Aquitanië' uit 1641 hun geestelijk leider Petrus Purmerent gemakkelijk herkennen als de ideale bekeerder.

Van Eck heeft met *Kunst, twist en devotie* een interessante studie geschreven, die de katholieken en hun kunst weer een plaats geeft in de Hollandse samenleving ten tijde van de Republiek. Daarnaast zijn zijn boek kantenaken bij het vermeende eigen karakter van de 17e-eeuwse Nederlandse schilderkunst. Goudse schilders als Wouter Pietersz Crabeth II en Jan Fransz Verzijl waren wel degelijk op de hoogte van de barokke kunst elders in Europa. Zijn boek is zo zowel voor historici als kunsthistorici van belang.

Toch overtuigt *Kunst, twist en devotie* niet helemaal. Voor een deel ligt dat aan de wat ongelukkige compositie van het boek. Iedere statie wordt namelijk apart behandeld, waardoor tal van herhalingen en een zekere eentonigheid onvermijdelijk zijn. Dat wordt nog versterkt door het feit dat deze hoofdstukken een sterk beschrijvend karakter hebben: de auteur wil zijn lezers zoveel mogelijk meedelen over het wel en wee van de door hem gevonden kunstvoorwerpen, met als gevolg dat bijvoorbeeld de achtergronden van het katholieke meenaa in Gouda en de verschillen in opreden tussen de meenassen onderbelicht blijven. In dit verband is het ook opvallend dat de economische omstandigheden volledig buiten schot blijven en de lezer pas op bladzijde 188 wordt ingelicht over de opkomst en ondergang van een Goudse schilderschool. Een meer thematische

aanpak was ongetwijfeld ten koste gegaan van de door de auteur nagestreefde volledigheid, maar had wel sterkere hoofdstukken opgeleverd. Nu moet de lezer vaak zelf door het boek verspreide informatie bijeen sprokkelen om bepaalde vragen te beantwoorden. Daarbij verbaast de auteur bovendien herhaaldelijk door de onverwachte plaatsen waarop hij bepaalde informatie geeft. Zo laat hij zijn lezers al in de inleiding weten dat de manuscripten van Walvis zijn hoofdbron vormen en wordt uitvoerig ingegaan op de inhoud van deze geschriften. De persoon Walvis wordt echter pas op bladzijde 144 geïntroduceerd, in een wel erg summier portret.

Van Eck besteedt terecht veel aandacht aan de historische context, maar is daar niet altijd even gelukkig in. Hij heeft zich bijvoorbeeld niet helemaal los kunnen maken van de 'emancipatorische' terminologie van Rogier, waardoor de katholieken iets zieligs hebben. Daarnaast worden zij wel erg geïsoleerd behandeld, alsof zij niet in een godsdienstig pluriforme samenleving leefden. Weliswaar stormt zo nu en dan een overtuigingseerbaal een schuilkerk binnen, maar verder krijgt men de indruk dat de Goudse katholieken vooral bezig zijn elkaar het leven zuur te maken. Herhaaldelijk verzekert Van Eck ons dat het stadsbestuur in godsdienstkwetsies doorgaans een gematigde houding aannamen, maar uitgewerkt wordt dat niet. In dit verband was vooral de monografie van Joke Spaans over Haarlem een vruchtbaar referentiepunt geweest.

Deze kritische opmerkingen laten echter onverlet dat Van Eck veel boeiends heeft te vertellen. En één ding is zeker: van 'kunsteloze armoede' kunnen de 17e- en 18e-eeuwse katholieken niet langer worden beschuldigd.

Paul Knevel

H.S. Danner, H.Th.M. Lambooy, C. Streefkerk, ... *die water keert, 800 jaar regionale dijkzorg in Hollands Noorderkwartier* (Edam: Hoogheemraadschap van Uitwaterende Sluizen in Hollands Noorderkwartier, en Wormerveer: Stichting Uitgeverij Noord-Holland, 1994, 172 blz., f 49,50, ISBN 90-71123-28-6)

G.J. Borger, S. Bruins, *Binnewaeters gewelt, 450 jaar boezembeheer in Hollands Noorderkwartier* (Edam: Hoogheemraadschap van Uitwaterende Sluizen in Hollands Noorderkwartier, en Wormerveer: Stichting Uitgeverij Noord-Hol-

land, 1994, 176 blz., f 39,50, ISBN 90-71123-27-8)

Rond 800 begonnen de inwoners van Holland boven het IJ langzamerhand de uitgestrekte veengebieden te ontginnen. Mede hierdoor begon het veen zodanig in te klinken dat de zee het landschap in de eeuwen die volgden veranderde in een gatenkaas. De bewoners stelden zich te weer met terpen, dijken, dammen en sluizen, later ook met molens en gemalen. Het resultaat van dit alles was dat het Noorderkwartier omstreeks 1350 voor een belangrijk deel bestond uit een aantal omdijkte veeneilanden: grofweg West-Friesland, Schermerseiland, Waterland en de Zaanstreek, van waaruit men in de daaropvolgende eeuwen de grote binnenmeren en de kop van Noord-Holland drooglegde. De dijken langs de Zuiderzee en het IJ zouden tot 1932 zeedijken blijven.

In ... *die water keert* worden alle dijken en dammen in Noord-Holland benoemd het IJ beschreven: ligging, lengte, hoogte, breedte, samenstelling, functie (primaire, secundaire of overige waterkering), onderhoud (splicht), doorbraken en herstelwerkzaamheden, verdeling van de kosten, bestuur. De machtige Hondsbossche en Pettemer Zeewering en de grote Westfriese Omringdijk passeren natuurlijk de revue.

Er zijn in totaal maar liefst zo'n 400 waterschappen werkzaam geweest in het Noorderkwartier. In dit boek worden de negen rechtsvoorgangers van het Hoogheemraadschap Noordhollands Noorderkwartier beschreven; één daarvan was het aloude Heemraadschap van de Schardam en Keukendijk (voor 1319-1921). Het Noordhollands Noorderkwartier werd in 1919 opgericht naar aanleiding van de grote stormramp van 1916 om de dijken, een deel van de wegen en later de zandige Noordzeekust te beheren. De afdeling van dit Hoogheemraadschap maakte de omvorming naar een gecentraliseerd en modern waterkeringsbeheer. Wat opvalt in de periode daarvoor is juist de omwil om samen te werken, de trage besluitvorming, het gebrek aan financiële middelen, het tekort aan professionaliteit en de beperkte technische mogelijkheden, dit alles natuurlijk gerekend naar onze maatschappij. Zoals één van de auteurs terecht stelt, accepteerde men toen blijkbaar geregeld, vaak grote dijkdoorbraken, zoals wij nu de gevaren van het drukke verkeer.

Binnewaeters gewelt beschrijft de geschiedenis van het Hoogheemraadschap van de Uitwateren-

de Sluizen in Kennemerland en Westfriesland. Opgericht bij keizerlijk oecrooi van Karel V in 1544, had het tot taak de Purmer, Beemster en Schermer af te sluiten van de Zuiderzee, zodat wateroverlast voortaan tot het verleden zou behoren. Dit resulteerde in de Schermerboezem, waarop de aanliggende polders hun overtollige water uitsloegen, dat vervolgens via een aantal sluizen op de Zuiderzee of de Waddenzee werd geloosd. De inpoldering van de laaggelegen droogmakerijen in de 17e eeuw had tot gevolg dat de Schermerboezem sterk werd verkleind en bovendien het water van de nieuwe polders moest opnemen. Continu waren er klachten over een te hoge waterstand in de boezem vanwege het gevaar van dijkdoorbraken. Pas in 1795 ging men over op peilbemaaling: als het water in de boezem te hoog werd, moesten de polders stoppen met lozen. Daarnaast werd de afwatering steeds verbeterd, onder meer door de aanleg van het Noordhollandsch Kanaal van meer en grotere sluizen, zoals de Wilhelminasluis in Zaandam.

Vanaf de jaren '30 van de 20e eeuw kreeg Uitwaterende Sluizen steeds meer aandacht voor de kwaliteit van het water: Verzuiling, slecht voor het gewas en voor de volksgezondheid omdat de malariamug er goed in gedijt, werd door het spoelen van de boezem met het zoete IJsselmeerwater teruggedrongen. Aan het eind van de jaren '50 werden lozingen door bedrijven gebonden aan vergunningen van het Hoogheemraadschap en in 1966 en 1972 werden twee gemalen gebouwd (toen pas!) om het vuile water in de boezem sneller te kunnen lozen. In de daaropvolgende jaren werden in hoog tempo rioolgemalen, persleidingen en waterzuiveringsinstallaties aangelegd. De nadruk ligt nu op geïntegreerd waterbeheer: schoon water en een schone bodem met een natuurlijke visstand.

De stand van zaken in 1994: het Hoogheemraadschap Noordhollands Noorderkwartier en het Hoogheemraadschap van de Uitwaterende Sluizen in Kennemerland en Westfriesland fuseerden tot het Hoogheemraadschap van Uitwaterende Sluizen in Hollands Noorderkwartier. Binnen dit gebied zijn nog zes waterschappen werkzaam.

Voor mij liggen twee mooie gebonden boeken, goed drukwerk, met foto's, tekeningen en kaarten in kleur, een register, noten en literatuurlijst. Een verklarende woordenlijst van waterstaatkundige termen was in beide boeken welkom geweest. Beide boeken blijven toch vrij dicht bij wat ik maar noem de typische instellingengeschiedenis, met

een sterke nadruk op de handelingen van het bestuur. Ik mis daarin bijna altijd de gewone man, waarom wel een interview met twee dijkgraven, maar niet met een paar oude dijkwerkers? Dat had toch interessante informatie kunnen geven over de werkomstandigheden. Niettemin zijn beide boeken beslist de moeite van het lezen waard. *Binnenwaters gewelt* is van de twee het best geslaagd. Het verhaal is goed ingebed in de geografische en algemeen historische context, vormt een coherent geheel, is rustig en beheerst van toon... *die water keert* is brokkeliger van structuur en iets minder toegankelijk. Dit heeft ook zeker te maken met het onderwerp. Ten slotte een tip: over de in het boek genoemde dijken zijn leuke fietstochten te maken.

Jim Rijper

Gerrit Vermeir en Ben Rebel, *Historische Gids van Rotterdam: 14 wandelingen door de oude en nieuwe stad* (Den Haag: SDU, 1994, 384 blz., ISBN 90-12-06568-2)

Ruud Lindeman, *De straat was leeg. Een wandeling door de Amsterdamse Rivierenbuurt, 1933-1945* (Amsterdam: Verzetmuseum i.s.m. Stichting het Kindermonument en Stadsdeel Rivierenbuurt, 1993, 56 blz., ISBN 90-71944-06-9)

Bij stadswandelgidsen vraag ik me altijd af: lopend of zittend lezen? Als inwoner van 's lands hoofdstad raadpleeg ik nu zeker al twintig jaar de *Historische Gids van Amsterdam* in een bewerking van Evert Werkman uit 1974. Het boek is volkomen stukgelezen, maar het lang gekoesterde plan er ook eens mee te wandelen is nog steeds niet gerealiseerd. Het zal wel altijd een zoekboek blijven. Ook met de *Historische Gids van Rotterdam* wandelde ik alleen vanuit de leunstoel. Met de Amsterdamse Rivierenbuurt ben ik voor het eerst echt op stap gegaan en waar ik al bang voor was, de inspanning loont de moeite!

De samenstellers van de *Historische Gids van Rotterdam* hebben, zoals zij in de verantwoording aangeven, d'Aillys *Historische Gids van Amsterdam* (5e druk) als leidraad gebruikt. Gekozen is voor dezelfde opzet, waarbij de stad zoals die zich nu voordoet als uitgangspunt is genomen. Van elk gebied wordt de ontwikkeling beschreven, evenals de stedenbouwkundige structuur en de bebouwing. Niet heel Rotterdam kon in de gids worden

opgenomen. Er is een selectie gemaakt van een 'representatieve doorsnede van de stad'. De meeste wandelingen gaan door het centrum van Rotterdam. Daarbuiten komen Delfshaven, Kraalingen, het Drinkwaterleiding-terrein, enkele tuindorpen en Prins Alexander aan bod. Niet bewandeld wordt bijvoorbeeld de bekende noordoeljk gelegen wijk Hillegeberg, een interessante buurt, waarin naast nieuwbouw de rijke geschiedenis van de vroegere bebouwing nog duidelijk zichtbaar is gebleven.

De gids, een zware pocket, geeft een inleiding met een beknopt historisch overzicht van de stad vanaf het prilste begin omstreeks 900 tot de tegenwoordige tijd. Dan volgen veertien wandelingen en een epilooft over de havens. Het boek wordt besloten met een beknopte bibliografie en drie registers, met betrekking tot architecten, topografie en zaken. De wandelingen zijn nogal schaars geïllustreerd en er ontbreken plattegronden. Aan de binnenkanten van het omslag zijn wel, als kleine tegemoetkoming, op een stadsplattegrond de besproken gebieden met nummers aangegeven. Over de duur van de wandelingen laten de auteurs zich niet uit. De wandeling door de wijk Kraalingen beslaat zo'n 30 bladzijden en kan wel een etmaal in beslag nemen.

De nadruk bij de wandelingen ligt op de architectuur: van elk gebied wordt de ontwikkeling beschreven, de stedenbouwkundige structuur, de bebouwing en de architecten. Een willekeurig gekozen citaat moge hier als illustratie dienen voor de, vaak technische, aanpak (uit wandeling 4 'Nieuw werk en Museumpark', p. 88-89; we wandelen op de Westersingel): 'Op de noordelijke hoek met de Rochussenstraat is in 1994 een lang blok gebouwd naar ontwerp van architectenbureau Mecanoo. Het sluit met een lage, korte verbinding aan op het politiebureau aan het Eendrachtsplein, een witgepleisterde villa die tot de oudste behoort aan de Westersingel. De nieuwbouw zal ruimte voor het politiebureau, een parkeerkelder, galeries, kantoren, het Sophia logeethuis voor ouders, achtentwintig premiehuurwoningen en vier koopappartementen bevatten. Het blok heeft een betonskelet en wordt rond beëindigd aan de kant van het Eendrachtsplein. De benedenzone heeft daar een open karakter. Het uitkragende gedeelte erboven rust op kolommen. De lange gevel is verticaal in drieën verdeeld. Op de zuidelijke hoek met de Rochussenstraat staat het Parkhotel. In het restaurant van het hotel is een aantal 19e-eeuwse huizen opgenomen. Deze

werden daarbij zwaar verminkt. Op de hoek staat een toren van negen bouwlagen van Kaldewijn & Drexhage uit 1880-84. In 1992 werd er aan de achterzijde een qua schaal, vorm, kleur en materiaal contrasterende hoge toren aan toegevoegd door het architectenbureau Mecanoo. Hiermee ging alsnog een oude wens van W.G. Witteveen [destijds directeur van Gemeentewerken, EW] in vervulling. In zijn uitbreidingsplan van 1926 had hij in het gebied tussen de Nieuwe Binnenweg, de 's-Gravendijkwal, de Westersingel en de Westersingel markante gebouwen voorzien op stedenbouwkundig belangrijke plaatsen. Op deze plek had hij een hoog winkelgebouw gedacht. De hoge toren sluit op de lagere toren aan via een verdiept liggende, beglaasde liftkoker annex trappenhuis die tot boven het dak reikt.'

Alleen als er aanleiding toe is, gaan de samenstellers in op het verdeden van een plek of van een gebouw. Met deze aanpak wijkt de Rotterdamse gids sterk af van het Amsterdamse voorbeeld. Terwijl d'Ailly de geschiedenis van de panden - niet alleen de architectuur, maar ook de bestemmingen - uitputtend behandelt en met name de achtereenvolgende bewoners en gebruikers van de huizen de revue laat passeren, laten Vermeer en Rebel deze zaken veelal rusten. Bewoners komen nauwelijks ter sprake. Zo vindt men bij het tegenwoordige café-restaurant Zochers, dat in de voormalige 18e-eeuwse 'Buitenplaats De Heuvel' is gehuisvest (wandeling 4, 'Museumpark', p. 107-108), alleen het bouwjaar en een beschrijving van het huis, en zoekt men tevergeefs informatie over de vroegere bestemming van het gebouw en zijn bewoners. Soms is er voldoende aanleiding vroegere bewoners te noemen, bijvoorbeeld als zij tevens opdrachtgevers zijn. Zo lezen we bij het 'Woonhuis Sonneveld' (wandeling 4, in de Jongkindstraat 12, p. 120) dat Sonneveld één van de directeuren van de Van Nellefabriek was en bij het 'Woonhuis Bouvé' (wandeling 4, Museumpark 9, p. 119), dat H.J. Bouvé het beroep van arts uitoefende. Toch zijn Sonneveld en Bouvé alleen in het zakenregister terug te vinden onder 'woonhuizen'.

Door de nadruk in de gids op al het bruisende en nieuwe in Rotterdam valt telkens op hoe weinig ouds er bewaard is gebleven. En dat is niet geheel op het conto van het bombardement te schrijven. Talloze huizen werden ook later nog door aanleg van wegen of van de metro afgebroken, zo lijkt het. Zo nu en dan kon een fragment gered worden, zoals een detail van een gevel. Ook

een enkel volledig huis kon door verplaatsing (wederopbouw elders) aan de slopershamer ontkomen.

Afgezien van de enigszins misleidende titel – correcter zou zijn *Architectuurgids* van Rotterdam – maakt de gids een bijzonder instructieve en degelijke indruk.

Het kleine wandelgidsje *De straat was leeg* door de Amsterdamse Rivierenbuurt is van geheel andere orde. Het omvat maar één enkele wandeling en gaat voornamelijk in op de joodse geschiedenis van de wijk over een periode van twaalf jaar, van 1933 tot 1945.

Het Amsterdamse Plan Zuid van architect H. P. Berlage dateert uit 1915 en werd in de jaren twintig en dertig aangelegd. Veel architecten uit de Amsterdamse School, zoals M. de Klerk en P. L. Kramer, hebben de invulling van het plan meebepaald. Niet alleen huizen, maar hele straten en pleinen werden door deze architecten ontworpen. De twee richtingen in de Amsterdamse School, de 'nietbundige' tot circa 1923 en de 'soberere' daarna, vormen tijdens de wandeling het decor waar tegen de gebeurtenissen van deze bewogen periode in de recente geschiedenis zich afspeelden.

Ik liep de wandeling op een mistige door-de-weekse ochtend in november. De straat was niet leeg en er klonken overal schelle kinderstemmen van de schoolpleinen en speelplaatsen. Toch ontstond er een beklemmend gevoel, uiteraard veroorzaakt door lezing van het commentaar van de auteur, maar zeker ook door het feit dat er vrijwel niets veranderd is, zoals de historische foto's in het boekje bevestigen. Alles ziet er nog precies hetzelfde uit als toen; er zijn geen gaten in de bebouwing gevallen en er is geen nieuwbouw gekomen, alleen de bomen zijn hoger en de auto's talrijker.

De wandeling is iets ruimer opgevat dan de Rivierenbuurt alleen en gaat even door de Pijp (Van Woustraat). De route voert langs de herinneringsplaquette bij het voormalig atelier van Gerrit van de Veen in de Zomerdijkstraat, langs de nu meer dan 50 jaar gelede door buurtbewoners geplante Vrijheidslindeboom in de Kinderdijkstraat, langs het kindermemorial 'Markt voor Joden' van Truus Menger in de Gaasstraat – een herinnering aan de scheiding die de bezetter aanbracht tussen joden en niet-joden en die ook op kinderen van toepassing was – langs het huis van Miep Gies – vriendin van Anne Frank en

hoedster van het dagboek na de arrestatie van de familie Frank – in de Hunzestraat, en langs dat van het zangduo Johnny en Jones. Hij voert langs winkels, zoals de Hebreeuwse Boek- en Ritualienhandel van E. H. Onderwijzer in de Lekstraat, de firma Wetters, handel in verduisteringsgordijnen in de Waalstraat, langs de voormalige tjsalon Koco in de Van Woustraat, waar in 1992 een herdenkingsplaquette onthuld is, en langs de kapperszaak van Nico Zwart in de Kromme Mijndrechtstraat. Deze zaak, opgericht in 1939, werd een vertrouwd adres voor communistische verzetsmensen en diende als basis voor plakacties en voor de verspreiding van *De Waarheid* en als vergaderplaats. Een opvallend architectonisch gegeven is dat veel van de winkels in de Rivierenbuurt – en dat geldt ook voor de kapperszaak – in gewone woonhuizen waren gehuisvest.

Als wandelgids is dit boekje zeer bruikbaar: klein van formaat, helder van taal en typografisch duidelijk ingedeeld. De routebeschrijvingen, in een vette letter, zijn gemakkelijk te volgen. Nummers geven de plaatsen aan waar bij wordt stilgestaan. Daarna volgt een korte beschrijving van de bijzonderheden met betrekking tot die plek. Uitwijdingen over in de beschrijving genoemde zaken volgen in een cursief lettertype.

Dit alles wordt voorafgegaan door een beknopte inleiding over de stedenbouwkundige ontwikkeling van Amsterdam sinds 1870 en de relatie tussen de Rivierenbuurt en de Amsterdamse joden. Achterin staan een register en een beknopte bibliografie. Een handig uitklapkaartje, met daarop aangegeven de route, bekroont dit goed uitgevoerde en toch onprettentieuze boekje.

Esther Wouthuysen

De nieuwe bestandscatalogus van het Stedelijk Museum Alkmaar.

Een tipje van de sluier

Op dit moment wordt de laatste hand gelegd aan de nieuwe bestandscatalogus van de 16e- en 17e-eeuwse schilderijen van het Stedelijk Museum Alkmaar. Aan deze catalogus werkten twee kunsthistorici mee: Paul Huys Janssen en Marc Rudolf de Vrij. De één deed voornamelijk onderzoek naar de schilders die woonden en/of werkten in Alkmaar, de ander legde de basis voor de ruim 115 catalogusnummers.¹

De catalogus kan gezien worden als een voortzetting van hetgeen C.W. Bruinvis en N.J.M. Dreesch – beiden in hun functie van archivaris en museumdirecteur – aan het begin van deze eeuw publiceerden.²

Tussen deze publicaties en de bestandscatalogus liggen vele jaren, waarin het onderzoek naar de collectie niet heeft stilgestaan. Er verschenen verschillende deelstudies, waaraan nu door Huys Janssen en De Vrij het nodige is toegevoegd. Dat leverde een aantal inzichten op die hier kort worden samengevat en becommentarieerd.

De belangrijkste schilders uit de 16e eeuw

De kunstenaars die in de 16e eeuw een rol van betekenis speelden in Alkmaar, zijn op de vingers van één hand te tellen. Over hun leven en hun oeuvre is bij gebrek aan documenten vaak bitter weinig bekend. Zo weten wij van de zogenaamde Meester van Alkmaar eigenlijk alleen dat hij een goede schilder was en dat zijn belangrijkste werk 'De zeven werken van Barmhartigheid' is, het veelvuldig dat zich sinds 1918 in het Rijksmuseum bevindt.³

Verskillende generaties kunsthistorici hebben getracht om de identiteit van deze meester te ach-

terhalen, maar geen van hen heeft een bevredigende oplossing gevonden. De tijdgenoten die in dit verband wel genoemd worden, zijn Pieter Gerritsz, Mourijn Claesz van Waterlant en Cornelis Cornelisz Buys. Problematisch daarbij is dat over hun identiteit nog veel te raden valt. Zo waren er waarschijnlijk drie schilders die Cornelis Cornelisz Buys heetten. Een van hen was een broer van Jacob Cornelisz van Oostanen. Aangenomen wordt dat hij de Buys was die 'Het Laatste Oordeel' schilderde in het gewelf van de Grote- of Sint Laurenskerk in Alkmaar. In vakliteratuur wordt deze meester wel Cornelis Cornelisz Buys I genoemd. Dit ter onderscheiding van de meester van wiens hand een aantal gedocumenteerde paneelschilderingen bekend is en die gemakshalve dus Cornelis Cornelisz Buys II heet.⁴

Veel beter gedocumenteerd is het leven en het werk van een schilder die weliswaar niet in Alkmaar leefde, maar er wel een aantal zeer belangrijke opdrachten kreeg: Maarten van Heemskerck. Evenals Cornelis Buys II werkte hij als assistent bij Jan van Scorel in Haarlem. Deze bracht hem niet alleen het schildersvak bij, maar inspireerde hem ook tot het maken van een studiereis naar Italië. Hij vertrok in 1532 en keerde omstreeks 1535 weer terug. Zijn ster rees snel en verschillende belangrijke opdrachten vielen hem ten deel. Vooraanstaande burgers bestelden portretten en menige kerk wist hem te vinden voor het maken van een altaarstuk. De meest prestigieuze opdracht kwam uit Alkmaar, waar de kerkmeesters van de Grote- of Sint Laurenskerk de meester opdroegen om een drieluik te maken ter ere van de schutspatroon. Zo ontstond het reusachtige altaarstuk dat in geopende toestand vijfenneuhalf meter hoog is en acht meter breed.

¹ Dit artikel is grotendeels ontleend aan de inleiding die Paul Huys Janssen voor de catalogus schreef. De catalogus zelf verscheint in augustus 1996 bij uitgeverij Waanders in Zwolle.

² G.W. Bruinvis, *Catalogus der schilderijen en midelen, aanwezig in het Stedelijk Museum te Alkmaar* (Alkmaar 1885 en nieuwe editie uit 1911); Idem, *Levensschetsen van en mededelingen over beeldende kunstenaars die te Alkmaar geboren zijn, aldus gewoond of voor die stad gewerkt hebben* (Alkmaar 1905; geen handelseditie); Idem, 'Nadere mededelingen over kunstenaars en hun werk in betrekking tot Alkmaar', *Oud Holland*, 27 (1909) 115-24; N.J.M. Dreesch, *Catalogus der verzameling schilderijen in het Stedelijk Museum te Alkmaar* (Alkmaar 1932, 5e druk).

³ P.J.J. van Thiel, C.J. de Bruijn Kops, J. Cleveringa e.a., *All the paintings of the Rijksmuseum in Amsterdam. A completely illustrated catalogue* (Amsterdam/Maastricht 1976) 627-28, inv.nr. A 2815.

⁴ J.P. Filedt Kok, W. Halsma Kubes, W.Th. Kloek, *Kunst voor de beeldensiering. Noordnederlandse kunst (1525-1580)* 2 dln., tent.cat. Rijksmuseum Amsterdam (Amsterdam 1986) dl. 2 242-44; W.Th. Kloek, 'De gewelfschilderingen in de Ursulakerk te Warmenhuisen', in: *Jaarboek Monumentenzorg* (1990) 79-98. In dl. 10 van de *Alkmarische Historische Reeks* (hierna AHR), eind 1996 of in 1997 te verschijnen, zal W.Th. Kloek aandacht besteden aan de Buys-problematiek in een artikel over de gewelfschilderingen in de Grote- of Sint Laurenskerk te Alkmaar.

Afb. 1. Nicolaes Jacobsz van der Heck, *De adel van de schutterij op een uitstapje in Bezen*, 1613. Olieverf op paneel, 81 x 99 cm. Foto Berend Ulrich, Alkmaar.

Het bevat tien op paneel geschilderde taferelen over het leven van Christus en dat van de Heilige Laurentius. Ook de schenkers van het altaarstuk werden vereeuwigd. Van Heemskerck schilderde ze op de binnenzijde van de rechtervleugel. Het zijn Jheronimus Jansz, de priester van de kerk, Dierick van Teylingen, de thesaurier, Pieter Claesz Paling en Jorden van Forest de Jonge. Onder druk van de beeldenstorm werd het altaarstuk in 1581 verkocht aan ene Jan Nolleman, die het doorverkocht aan de Zweedse koning Johan III. Deze plaatste het in de Dom van Linköping, waar het zich nog steeds bevindt.³

Behalve dit altaarstuk schilderde Van Heem-

kerck verschillende portretten in Alkmaar. Twee daarvan bevinden zich in de collectie van het Stedelijk Museum Alkmaar. Het zijn Andries Willemsz van Oudshoorn en zijn vrouw Wilhelmina Paling. Ook moet hij enige zelfportretten in Alkmaar hebben gemaakt. Van Mander meldt dat hij deze geschilderd zou hebben in het huis van zijn oom Jacob, de vader van Nicolaes van der Heck, die aan het begin van de 17e eeuw in de provincie stad een belangrijke rol speelde als schilder en als (mede)oprichter van het Sint Lucasgilde.

Van der Heck was historie-, portret- en landschapschilder. Hij heeft Egmond, de abdij en het

³ *Kunst voor de beeldenstorm*, dl 1, 68-70; A.L. Romdahl, 'Das Altarwerk Marten Heemskercks für die Laurentius-kirche zu Alkmaar', *Oud Holland*, 21 (1903) 173-74; B. Cnattingius en A.L. Romdahl, *Maerten Heemskercks Laurentiusaltare i Linköpings Domkyrka* (Stockholm 1953); R. Grosshans, *Maerten van Heemskerck. Die Gemälde* (Berlijn 1980) 133-48 en J.C. Harrison, *The paintings of Maerten van Heemskerck. A catalogue raisonné* (Ann Harbor 1987) 326-413. In *AHR* 10 zal I.M. Veldman een artikel wijden aan het altaarstuk.

Afb. 2. Nicolaes Jacobsz van der Heck, *De justitie van graaf Willem III*, 1618. Olieverf op paneel, 130 x 210 cm. Foto Berend Ulrich, Alkmaar.

kasteel diverse malen vastgelegd. Hiervan heeft het Stedelijk Museum Alkmaar verschillende voorbeelden en ook in de kunsthandel duiken ze regelmatig op. Behalve een curieus schuttersstuk uit 1613, zijn er nauwelijks portretten van zijn hand bekend.

Het schuttersstuk van Van der Heck is eigenlijk een combinatie van een groepsportret en een landschap. De schutters zijn weergegeven tijdens een dagje uit. Ze zitten te praten en te drinken in het gezelschap van een paar jachthondjes. Achter hen bevindt zich een herberg met daarvoor een man en een vrouw (de waard en de waardin, naar we mogen aannemen), die naar het gezelschap staan te kijken. In de man is Van der Heck zelf te herkennen. In de verte zijn de contouren van een stad te zien. Algemeen wordt aangenomen dat het hier om Alkmaar gaat. Wie het schilderij nader bekijkt ziet allerlei grappige details, zoals een hekje (een verwijzing naar de naam van de schilder), een copulerend konijnenpaartje en een minnekozend mensenpaar. Wat Van der Heck ertoe bracht om deze dingen met elkaar te combineren vertelt het verhaal niet; helaas is er geen opdracht bekend.⁶

Ook van de drie 'gerechtigheidsstukken' die Van der Heck met tussenpozen van twee jaar voor de vierschaar in het stadhuis vervaardigde, is geen opdracht te vinden. Toch zijn deze wel te duiden. De thema's, die alle drie om hun moralistische strekking gekozen zijn, zijn ontleend aan de bijbel, de klassieke oudheid en de vaderlandse geschiedenis.

In 'Het oordeel van Salomo' uit 1616 staat de wijsheid van koning Salomo centraal. Als twee moeders het moederschap over een baby claimen, weer hij door een slimme list te achterhalen wie de echte moeder is en zo zegeviert de gerechtigheid.

In 'De justitie van graaf Willem III', geschilderd in 1618, straft Willem de Goede, hertog van Henegouwen een baljuw uit Zuid-Holland, omdat deze zijn magere koe verwisselde met de vette koe van een arme boer. Willem laat zien dat hij dit vergrijp hoog opneemt, want niet alleen wordt de baljuw voor de diefstal gestraft met een geldboete, hij moet zijn wandaad zelfs met zijn leven bekopen, omdat de vorst het hem aanrekent dat hij als baljuw verkeerd heeft gehandeld.

⁶ Over het schuttersstuk van Van der Heck: P. Knevel, *Wakkere burgers. De Alkmaarse schutterij 1400-1795* (Alkmaar 1991) 24-25. Over de schilder en de gerechtigheidsstukken: A. Fris, J. Lammore en C. Salomons, *Voorbedijde rechtpraak; drie gerechtigheidsstukken van de Alkmaarse schilder Nicolaes Jacobsz. van der Heck* (Alkmaar 1981) passim.

In het in 1620 geschilderde 'Oordeel van Cambyse' wordt de gruwelijke straf getoond die rechter Sisamnis ten deel viel. Hij werd levend gevild nadat hij zich had laten omkopen. Om zijn zoon – die eveneens rechter was – op het goede pad te houden werd de afgestroopte huid over de rechtersstoel gehangen, waarna zoonlief er op moest gaan zitten. Alle drie de schilderijen gaan over rechtvaardige rechtspraak. De laatste twee demonstrenen daarnaast overduidelijk dat vooral dienaren van het recht zich aan de regels hebben te houden. In die zin werkten de schilderijen tegelijkertijd als navolgenswaardig en afschrikwekkend voorbeeld.

Het kunstklimaat in de 17e eeuw

Anders dan bijvoorbeeld Haarlem of Utrecht kende Alkmaar nooit een eigen schilderschool. Als artistiek centrum bleef het altijd in de schaduw van Amsterdam en Haarlem staan. De schilders die er woonden of werkten, waren kleine zelfstandigen die hun eigen gang gingen, ook toen zij zich verenigden in het plaatselijke Sint Lucasgilde dat op 1 januari 1632 begon te functioneren.⁷

Dankzij het feit dat er documenten bewaard zijn gebleven die betrekking hebben op het gilde, weten we tamelijk veel over het artistieke Alkmaarse leven in de 17e eeuw. Paul Huys Janssen vond niet alleen het originele oprichtingsstuk van het gilde, maar ook de ordonnantie. Samen met de naamlijsten, die onder andere dankzij de afschriften van de schilder Simon Eikelenberg (1663-1738) bekend zijn, vormen zij een belangrijke bron van informatie.⁸

In het gilde waren behalve schilders ook beeldhouwers, 'glasschrijvers', houtbewerkers en kunsthandelaars verenigd. Het werd geleid door twee overmannen die door het stadsbestuur werden benoemd en voor de boekhouding verantwoordelijk waren. Wilde een schilder zijn beroep in Alkmaar uitoefenen, dan moest hij er twee jaar werkzaam zijn en het poortrecht bezitten. Wie lid wilde worden van het gilde moest bereid zijn vier gulden en tien stuivers lidmaatschapsgeld te

betalen. Kunstenaars die in Alkmaar geboren of getrouwd waren kregen een gulden korting. Tegen betaling van een gulden moest iedere schildersknecht of -leerling worden aangemeld bij het gilde. Alle gildeleden waren verplicht om de begrafenis van gildebroeders en hun familieleden bij te wonen. Het houden van openbare veilingen was verboden en alleen op de jaarmarkten, die drie maal per jaar plaatsvonden, mocht ook door schilders van buiten Alkmaar vrij gehandeld worden. Hoewel deze regels op zich niet zo wereldschokkend zijn, geven zij toch een aardig beeld van het 'kunstbeleid' in een provinciestad.

Op de overgeleverde ledenlijsten staan niet alleen de namen van de 'autochtone' schilders, maar ook die van schilders die tijdelijk – voor korte of lange duur – neerstreken, bijvoorbeeld om een opdracht uit te voeren.

Hun namen werden gemarkeerd met de 'V' van vreemdeling. Tot de schilders met een 'V' behoorden onder anderen Willem Bartsius uit Enkhuizen, Anthony, Jacobus en Pieter van der Groos uit Den Haag en Wigeris Virringa uit Leeuwarden. Van een aantal van hen bezit het Stedelijk Museum Alkmaar werk, dat uiteraard in de catalogus wordt besproken.⁹

Niet iedere schilder van buitenaf liet zich inschrijven bij het Lucasgilde. De uit Amsterdam afkomstige schilder Lambert Doomer presteerde het om meer dan 25 jaar in Alkmaar te wonen, zonder dat hij gildelig werd. Dat werd geduld, totdat hij van het weeshuis opdracht kreeg om een aantal regentenportretten te schilderen. Toen ontstond een conflict.

Pieter Jansz Saenredam bezocht Alkmaar meerdere keren. Hij maakte er tekeningen van verschillende kerken en keerde terug naar Haarlem, waar hij ze gebruikte bij het vervaardigen van een aantal schilderijen. Wellicht hebben ook Jacob van Ruysdael en Salomon van Ruysdael Alkmaar aangedaan. Van de laatste bestaan enkele *capriccio's* van Alkmaar, fantasie-rivierlandschappen met zicht op de Grote Kerk.¹⁰

Hoewel we mogen veronderstellen dat Alk-

7 Alle gegevens over het Sint Lucasgilde zijn ontleend aan Paul Huys Janssen.

8 Regionaal Archief Alkmaar, collectie aanwinsten, nr 395: 'Naamlijst van de gildebroeders van het St. Lucasgild tot Alkmaar, getrokken uit het Memoriaalboek van 't zelve gilde enz. door Simon Eikelenberg'.

9 Voor nadere gegevens: Dresch, *Catalogus*, I en 13. Van Wigeris Virringa (Leeuwarden 1657-1725) bezit het museum een 'Zeegezicht' en een 'Gezicht op Alkmaar vanaf het Zeglis'.

10 Voor nadere gegevens: Dresch, *Catalogus*, 17. Over Doomer, W. Sumowski, *Drawings of the Rembrandt School* (New York 1979-85) dl 2, 794; Idem *Gemälde der Rembrandt-Schüler* (Landau 1983) dl 1, 469 nr 232. Over Saenredam: P.T.A. Swillens en J.Q. van Regteren Altena, *Catalogue raisonné van de werken van Pieter Jansz. Saenredam* (rotterdam: Centraal Museum (Utrecht 1961) 39-51; S. Keyl, 'Pieter Saenredam and the organ. A study of three images',

Afb. 3. Pieter Jansz Saenredam, *Interieur van de Grote- of Sint Laurenskerk te Alkmaar*, ca. 1665. Olieverf op doek, 207 x 276 cm. Foto Berend Ulrich, Alkmaar.

maar voor schilders zijn bekoring had, weerhield dat de talentvolste Alkmaarse meesters er niet van de stad te verlaten. Voor hen was en bleef Alkmaar te klein. De later zo beroemd geworden landschapsschilder Allart van Everdingen verliet de stad rond 1640 om in Haarlem bij Pieter Molijn in de leer te gaan. Hij vertrok daarna naar Noorwegen en Zweden waar hij in opdracht van Elias Trip de kanongietierij in Julitabroek schilderde. Eenmaal terug vestigde hij zich achtereenvolgens in Haarlem en Amsterdam. Zijn oudere broer Caesar verliet in 1648 Alkmaar nadat hij

daar samen met Jacob van Campen had gewerkt aan de beschildering van de orgelluiken van het hoofdorgel in de Grote- of Sint Laurenskerk. Weer met Van Campen werkte hij vervolgens in Den Haag samen met onder anderen Jacob Jordaens, Gerard van Honthorst en Jan Lievens aan de decoratie van de Oranjezaal in Huis ten Bosch, waarvoor Constantijn Huygens het decoratieprogramma had ontworpen. Hij keerde in 1657 terug naar Alkmaar en bleef er, behoudens een kort verblijf in Amsterdam, wonen tot zijn dood in 1678.¹¹

in: *Imago musicae* (1986) 51-78; S. de Vries, 'Een raadselachtige Saenredam in Alkmaar', *Kunsttekst* 32 (1988) 1, 31-33; G. Schwartz en M. J. Bok, *Pieter Saenredam. De schilder in zijn tijd* (Maastricht 1989) 233-38; J. Gillay en G. Janissen, *Perspectieven: Saenredam en de architectuurschilders van de 17e eeuw* tent.cat. Museum Boymans van Beuningen (Rotterdam 1991) passim, m.n. 157-62; S. de Vries, *Interieur van de Grote of Sint Laurenskerk te Alkmaar, met zicht op het orgel* (vouwblad Stedelijk Museum Alkmaar 1991). Over Jacob van Ruysdael: Peter C. Sutton, A. Blankert, J. Bruyn e.a., *Masters of the 17th century Dutch landscape painting* tent.cat. Rijksmuseum Amsterdam, Museum of Fine Arts Boston, Philadelphia Museum of Art (Amsterdam/Boston/Philadelphia 1988) 463-65.

¹¹ Dresch, *Catalogus*, 3 en 4-6. Over Allart van Everdingen: *Masters of the 17th century*, 305-11. Over Caesar van Everdingen: A. Blankert, B. Brenninkmeyer-de Rooij en Ch. Brown, *Gods, saints and heroes. Dutch painting in the age of Rembrandt* tent.cat. National Gallery of Art Washington, Detroit Institute of Arts en Rijksmuseum Am-

Afb. 4. Caesar Boëthius van Everdingen, *Portret van Wollebrandt Geleynsz de Jongh*, 1674. Olieverf op doek, 212 x 205 cm. Foto Berend Ulrich, Alkmaar.

De collectie van het Stedelijk Museum Alkmaar

Gelukkig bezit het Stedelijk Museum Alkmaar van de belangrijkste Alkmaarse schilders wel een of meerdere schilderijen. Het aardige van deze collectie is dat de meeste werken nauw verbonden zijn met de geschiedenis van de stad Alkmaar en de regio Noord-Kennemerland. De kern van de verzameling werd tussen 1873 en 1875 gevormd door de 'Vereeniging ter viering van den Gedenkdag van Alkmaar's ontzet in 1573 en ter be-

waring van andere belangrijke herinneringen dezer gemeente'. Deze vereniging (tegenwoordig kortweg de 'Acht October Vereeniging' genoemd), wist verschillende instanties ertoe te bewegen om hun kostbaarheden af te staan ten behoeve van het op te richten museum.

Zo kwamen uit het stadhuis niet alleen de drie eerder genoemde gerechtigheidsstukken, maar ook twee allegorische van Romeyn de Hooghe, een 'Slag op de Sont' van Willem van de Velde de Oude, een fenomenaal 'Interieur van de Grote

sterdam (Washington, Detroit, Amsterdam 1981); S. de Vries, *Caesar van Everdingen in Alkmaar* (vouwblad Stedelijk Museum Alkmaar 1982); over de orgeltuiken die hij beschilderde komt een artikel van mijn hand in *AHR* 10; A. Blankert en P. Huys Janssen bereiden momenteel een oeuvrecatalogus van het werk van Caesar van Everdingen voor. Zie verder: Q. Buvelot, 'Ontwerpen voor geschilderde decoratieprogramma's', in: *Jacob van Campen. Het klassieke ideaal in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 1955) 143-48. Over de schildering in de Oranjezaal: H. Peter-Raupp, *Die Thronbesteigung des Oranjesaals* (Hildesheim/New York 1985); B. Brenninkmeyer-de Rooij, 'Notities betreffende de decoratie van de Oranjezaal in Huis ten Bosch, uitgaande van H. Peter-Raupp, *Die Thronbesteigung des Oranjesaals*, *Oud Holland* 96 (1982) 2, 130-90.

Kerk' van Pieter Jansz Saenredam en een stadsgezicht van Hendrick Cornelisz Vroom.¹²

De Oude en de Nieuwe Doelen leverden maar liefst zestien schuttersstukken, waaronder een van Bartsius en drie van Caesar van Everdingen (de enige die hij ooit schilderde) en een drietal panelen over 'Het beleg van Alkmaar'.

Het weeshuis schonk verschillende regentenstukken van de hand van Lambert Doomer en Dirk Metius en een door Caesar van Everdingen geschilderd portret van Wallebrandt Geleynsz de Jongh, aan wie een aparte studie gewijd zou kunnen worden. Hij klom op in de V.O.C., was directeur van een handelsonderneming in Perzië en extra-ordinaris raad van Indië. In 1648 begeleidde hij op succesvolle wijze een vloot, die met veel ontberingen naar Batavia was gevaren, terug naar Holland, waar hij zich als ambtelos burger in Alkmaar vestigde. Hij liet een grote hoeveelheid documenten en brieven na. De kist waarin deze werden bewaard bevindt zich in het Regionaal Archief te Alkmaar, de brieven in het Rijksarchief te Den Haag. Zijn leven inspireerde Anna Louisa Geertruida Bosboom-Toussaint tot het schrijven van de novelle *De Alkmaarse wees*. Deze novelle inspireerde op haar beurt in de 19e eeuw een Alkmaarse tabakshandelaar, die het portret van Van Everdingen en de titel van de novelle combineerde op zijn uithangbord.¹³

Behalve het weeshuis stonden ook andere liefdadigheidsinstellingen kostbaarheden af. Het Provenhuis van Nordingen gaf onder meer een prachtige 'Heilige Familie' van Gerard van Honthorst in langdurig bruikleen. Uit het Provenhuis van Paling en Van Foreest kwam een serie regentenportretten, waartoe ook die van Andries van Oudshoorn en zijn echtgenote behoren. Samen met de 52 portretten die in 1965 in bruikleen werden gegeven door de Stichting Van Foreest Van

Egmond Van de Nijenburg, vormen deze als het ware een sociogram van twee aan elkaar gelieerde regentenfamilies, die in de 17e eeuw zeer vooraanstaande functies vervulden. Tot de geportretteerden behoren niet alleen verschillende burgemeesters, maar ook de lijfarts van Willem van Oranje, Pieter van Foreest, wiens sterfjaar in 1997 wordt herdacht.¹⁴

Het zou in dit bestek te ver voeren om dieper in te gaan op de samenstelling van de collectie. Dat kan beter in de catalogus, die niet alleen geschreven is als goed leesbaar boek voor geïnteresseerden, maar ook gezien moet worden als een uitnodiging aan historici en kunsthistorici om zich eens in 'het Alkmaarse' te verdiepen.

Sandra de Vries
hoofd museum en conservator

Stedelijk Museum Alkmaar

Doelenstraat 3-9

1811 KX Alkmaar

tel. 072 - 510747

Opentingsdagen: di. t/m vr. 10-17 uur, za. en zo. 13-17 uur.

¹² Dresch, *Catalogus*, 9 en 18. Over De Hooghe: Brünvis, *Levenschetsen*, 21; in *AHR* 10 verschijnt een artikel van J. Otten over de paneelschilderingen van Romeyn de Hooghe in de Grote- of Sint Laurenskerk. Zie voor Saenredam: *Catalogue raisonné*, 40, 41, 46 en 47 en de in noot 10 vermelde literatuur.

¹³ Dresch, *Catalogus*, 1, 4-6, 11, 13-15, 22-23; Knevel, *Wakkere burgers*, passim. Over Metius: M.R. de Vrij, 'Dirk Metius, schilder te Alkmaar', *Antiek. Tijdschrift voor oude kunst en kunstnijverheid* 29 (1995) 7, 16-23. Over het portret van De Jongh: *Eene penibele ende langhe reijse* (brochure Stedelijk Museum Het Prinsenhof Delft en Stedelijk Museum Alkmaar 1981/82); H.E. van Gelder, 'Wallebrandt Geleynsz de Jongh: "De Alkmaarder Wees"', *Oud Holland* 33 (1913) 26-40, 97-111.

¹⁴ Over Van Honthorst: S. de Vries, 'A "Holy Family" by Gerrit van Honthorst from the "Provenhuis van Nordingen" at Alkmaar', *Meisling* 12 (1991), 17-28. Over de Van Foreest: H.A. van Foreest, *Het oude geslacht Van Foreest 1250-1570* (Assen 1950); J.H. Rombach, *Inventaris van de families Van Foreest 1822-1979*, *Van Egmond van de Nijenburg 1428-1765*, *De Drie, Fontein Verschuier, Van der Feen de Lille 1664-1935* (uitgave Regionaal Archief Alkmaar 1992); A. Bosman-Jelgersma, *Pieter van Foreest. De Hollandse Hippocrates 1521-1597* (Heiloo 1984); Idem, *Pieter van Foreest. De Hollandse Hippocrates* (Krommenie 1996).

Inhoud

28e jaargang nr 2, 1996

Arthur Groen

Verpondingen op het Hollandse platteland: bron voor de lokale en regionale sociaal-economische geschiedenis.

Het voorbeeld van Uitgeest (1690-1788)

63

Thomas H. von der Dunk

Hollandse Herleving rond Amsterdam.

De terugkeer van de Gouden Eeuw in de architectuur van noordelijk Holland aan het einde van de 18e eeuw

82

Boekennieuws

101

Museumnieuws

108

Aan dit nummer werkten mee:

Dr Thomas H. von der Dunk (1961) heeft veel gepubliceerd over de Nederlandse bouwkunst en kunstpolitiek in de 17e en 19e eeuw. In 1994 promoveerde hij aan de Rijksuniversiteit Leiden op de studie *Das deutsche Denkmal. Ein Abriss in Stein. Die politische Bedeutung des Denkmalkults im deutschen Kulturbereich*. Thans bestudeert hij als post-doc van het Huizinga-Instituut het nationale karakter van de Nederlandse architectuur in de late 18e en vroege 19e eeuw. Adres: Nieuwe Hoogstraat 38, 1011 HG Amsterdam.

Drs Arthur Groen (1955) is werkzaam als manager van het Pathologisch Laboratorium van ziekenhuis De Heel te Zaandam. Hij is voorzitter van de Historische Vereniging Oud-Uitgeest en onderzoekt in zijn vrije tijd de lokale geschiedenis van Uitgeest. Adres: Ziendervaart 10, 1911 MA Uitgeest.

Omslagontwerp: Ester Wouthuysen.

Productie: Uitgeverij Verloren, Larenseweg 123, 1221 CL Hilversum, telefoon 035-6859856, fax 035-6836557, isdn 035-6420707.

